

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών
— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

Π.Μ.Σ.: ΔΗΜΟΣΙΟ ΔΙΚΑΙΟ
ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: ΔΗΜΟΣΙΟ ΔΙΚΑΙΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΕΤΟΣ: 2021-2022

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ της Αναστασίας Ιωάννη Γιαννατσέλη Α.Μ.: 7340142101003

**[Η συνταγματική ταυτότητα των κρατών μελών ως όριο της
δικαιοδοσίας της Ε.Ε.]**

Επιβλέποντες:

- α) Καθηγητής Σπυρίδων Βλαχόπουλος
- β) Αναπληρωτής Καθηγητής Νικόλαος Παπασπύρου
- γ) Επίκουρη Καθηγήτρια Βασιλική Χρήστου

Αθήνα, Δεκέμβριος 2022

Copyright © [*Αναστασία Γιαννατσέλη, 2023*]

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα.

Οι απόψεις και θέσεις που περιέχονται σε αυτήν την εργασία εκφράζουν τον συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Πίνακας περιεχομένων

<u>Πίνακας Κυριότερων Συντομογραφιών</u>	4
<u>Περίληψη</u>	5
<u>Abstract</u>	6
<u>Ευχαριστίες-Αφιερώσεις</u>	7
<u>Κεφάλαιο 1^ο: Εισαγωγικές Παρατηρήσεις</u>	8
<u>Κεφάλαιο 2^ο: Η αρχή της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου και ο περιορισμός της εθνικής κυριαρχίας.</u>	13
<u>2.1. Η κατασκευή της αρχής της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου από τη νομολογία του ΔΕΚ και η υποδοχή της από τα κράτη μέλη.</u>	13
<u>2.2. Η έννοια της εθνικής κυριαρχίας και ο αναπόφευκτος περιορισμός της, δεδομένης της προσχώρησης των κρατών μελών στην Ευρωπαϊκή Ένωση.</u>	18
<u>2.3 Ανακεφαλαίωση</u>	24
<u>Κεφάλαιο 3^ο : Η συνταγματική ταυτότητα των κρατών μελών</u>	25
<u>3.1 Από την εθνική στη συνταγματική ταυτότητα των κρατών μελών. Η θεωρητική ανάλυση και το περιεχόμενο των δύο εννοιών</u>	25
<u>3.2 Η συνταγματική ταυτότητα των κρατών μελών στο πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο</u>	31
<u>3.3 Η συνταγματική ταυτότητα των κρατών μελών στην νομολογία των εθνικών δικαστηρίων και του ΔΕΕ</u>	33
<u>3.3.1 Η νομολογία των εθνικών δικαστηρίων των κρατών μελών</u>	33
<u>3.3.2 Η νομολογία του ΔΕΕ</u>	42
<u>3.4 Η λειτουργία του δικαστικού διαλόγου μεταξύ του ΔΕΕ και των εθνικών δικαστηρίων</u>	45
<u>Κεφάλαιο 4^ο : Η προστασία της συνταγματικής ταυτότητας των κρατών μελών και πώς αυτή συμβιβάζεται με το όραμα της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης - Καταληκτικές παρατηρήσεις</u>	47
<u>Βιβλιογραφία</u>	50

Πίνακας Κυριότερων Συντομογραφιών

ΔΕΕ	Δικαστήριο Ευρωπαϊκής Ένωσης
ΔΕΚ	Δικαστήριο Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
ΕΟΚ	Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα
ΕΟΧ	Ευρωπαϊκός Οικονομικός Χώρος
ΕΕ	Ευρωπαϊκή Ένωση
ΕΔΔΑ	Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΣΕΕ	Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση
ΣΛΕΕ	Συνθήκη για τη λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης
ΣΕΣ	Συνταγματική Ευρωπαϊκή Συνθήκη
Βλ.	Βλέπε
ΙΣΔ	Ιταλικό Συνταγματικό Δικαστήριο
ΟΓΣΔ	Ομοσπονδιακό Γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο
ΕΚΤ	Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα
Ολ.	Ολομέλεια
Ο.π.	όπου παραπάνω
Αρ.	άρθρο
παρ.	παράγραφος
σ.	σελίδα
σκ	σκέψη/σκέψεις
ΣτΕ	Συμβούλιο της Επικρατείας
ΕλΣυν	Ελεγκτικό Συνέδριο
ΧΘΔΕΕ	Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης
BVerfGE	Bundesverfassungsgerichtsentscheidungen
OMT	Outright Monetary Transactions
EU	European Union

Περίληψη

Ο τρόπος χάραξης της διαχωριστικής γραμμής μεταξύ του ενωσιακού δικαίου και του συνταγματικού δικαίου των κρατών μελών είναι ένα από τα πιο αμφιλεγόμενα ζητήματα στον τομέα του ευρωπαϊκού δημοσίου δικαίου, συχνά αποκαλούμενος ως «ευρωπαϊκός συνταγματισμός». Λόγω της μεταφοράς βασικών αρχών από το εθνικό δίκαιο των κρατών μελών στην Ευρωπαϊκή Ένωση, η ιδιότητα του κράτους μέλους της Ε.Ε. έχει επιφέρει σημαντικό πλήγμα στην κρατική κυριαρχία. Ως αποτέλεσμα των αρχών της άμεσης εφαρμογής και της υπεροχής των γενικών κανόνων της Ε.Ε στις εθνικές έννομες τάξεις των κρατών μελών, οι θεμελιώδεις αρχές κάθε κράτους μέλους αμφισβητήθηκαν και τα κυρίαρχα εθνικά δόγματα που ίσχυαν εδώ και χρόνια ανατράπηκαν, προκαλώντας αβεβαιότητα και αντιδράσεις στο εσωτερικό τους. Από τα πρώτα χρόνια δημιουργίας της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας, όταν διατυπώθηκαν για πρώτη φορά αμφιβολίες σχετικά με την αρχή της υπεροχής του κοινοτικού δικαίου έναντι των εθνικών συνταγμάτων, ιδίως όσον αφορά τη διασφάλιση των εθνικών θεμελιωδών δικαιωμάτων, τα εθνικά συνταγματικά δικαστήρια διαδραμάτισαν τον σημαντικότερο ίσως ρόλο στη διευθέτηση της σύγκρουσης αυτής. Η παρούσα διπλωματική εργασία διερευνά την ιστορική εξέλιξη της σχέσης μεταξύ του δικαίου της Ε.Ε και του συνταγματικού δικαίου των κρατών μελών, όπως προκύπτει από τις αποφάσεις του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Κοινότητας και ήδη Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, καθώς και τις θεσμικές απαιτήσεις των Συνθηκών.

Abstract

How to draw the line between European law and the constitutional law of the Member States is one of the most controversial issues in the field of European public law, often known as European constitutionalism. Due to the transfer of essential authorities from Member States to the Union, European Union membership has delivered a significant blow to state sovereignty. As a result of the principles of direct applicability and primacy of the EU's overall rules of the national legal orders of the Member States, the fundamental principles of the legal order in each Member State have been called into question, and sovereign national dogmas that have been in effect for years have been overturned, causing uncertainty and provoking reactions within them. Since the early years of the Community, when doubts were first raised about the principle of primacy over the national constitution, particularly in regard to the safeguarding of national fundamental rights, the national constitutional courts have played the most significant role in this respect. This thesis investigates the historical evolution of the connection between EU law and the constitutional law of the Member States, as indicated by the Court of Justice's judgments and the institutional requirements of the Treaties.

Ευχαριστίες-Αφιερώσεις

Θερμότερες ευχαριστίες στις Καθηγήτριες και στους Καθηγητές μου στο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών του Δημοσίου Δικαίου και ιδίως στην επιβλέπουσα Καθηγήτριά μου, Επίκουρη Καθηγήτρια Βασιλική Χρήστου, για τη βοήθεια και τη στήριξη που μου προσέφερε τόσο κατά τη διάρκεια του προγράμματος, όσο και κατά την εκπόνηση της παρούσας εργασίας.

Η διπλωματική μου εργασία είναι αφιερωμένη στο σύζυγό μου και στους δύο γιούς μας.

Κεφάλαιο 1^ο: Εισαγωγικές Παρατηρήσεις

Η δημιουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης (εφεξής Ε.Ε.) και η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση βασίστηκαν, ως επί το πλείστον, στην «κοινοτική μέθοδο» και την «νομική ολοκλήρωση», οι οποίες αποτελούν θεμελιώδεις αρχές του «ευρωπαϊκού συνταγματισμού». Ο τελευταίος έχει αποκτήσει ορισμένα θεσμικά χαρακτηριστικά, όπως είναι η άμεση εφαρμογή και υπεροχή του έναντι των κανόνων των εθνικών εννόμων τάξεων των κρατών μελών της Ε.Ε.

Η διαφύλαξη της ευρωπαϊκής νομοθεσίας που διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη λειτουργία του «ευρωπαϊκού συνταγματισμού», έχει ανατεθεί στο Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (εφεξής ΔΕΕ), το οποίο είναι αρμόδιο για τη διασφάλιση της τήρησης του δικαίου της Ένωσης, τόσο κατά την ερμηνεία αυτού, όσο και κατά την εφαρμογή του (άρθρο 19 της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση – εφεξής ΣΕΕ).¹

Παρ' όλα αυτά, αξίζει να σημειωθεί ότι η αρχή της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου αποτέλεσε «πηγή» ιδιαίτερης ανησυχίας για την νομική κοινότητα. Σε ορισμένες, μάλιστα, περιπτώσεις, τα κράτη μέλη αρνήθηκαν την εφαρμογή της αρχής αυτής, παρά τη σχετική νομολογία του Δικαστηρίου του Λουξεμβούργου². Ειδικότερα, το Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (πρώην ΔΕΚ νυν ΔΕΕ) έκρινε στην απόφαση *Costa/ENEL*³ ότι η υπεροχή του κοινοτικού δικαίου την εποχή εκείνη αποτελούσε θεμελιώδη αρχή του δικαίου της Ένωσης. Η θέση αυτή επαναλαμβάνεται έκτοτε στη νομολογία του, παρά το γεγονός ότι η υπεροχή αυτή δεν κατοχυρώνεται ρητά στις Συνθήκες, όπως θα καταδειχθεί στο επόμενο κεφάλαιο της παρούσας διπλωματικής εργασίας.⁴

Και μολονότι μπορεί να φάνηκε ότι η σχέση μεταξύ του δικαίου της Ε.Ε. και του εθνικού δικαίου των κρατών μελών ήταν τρόπον τινά «οριοθετημένη», δεν συνέβη το ίδιο κατά την εξέταση της σχέσης μεταξύ του δικαίου της Ε.Ε. και των συνταγματικών κανόνων των κρατών μελών της Ένωσης.⁵ Λόγω των διαρκώς αυξανόμενων αρμοδιοτήτων που εκχωρούνται στην Ε.Ε. από τα κράτη μέλη της, το ενωσιακό δίκαιο αλληλεπιδρά όλο και περισσότερο με τα εθνικά συντάγματα των κρατών μελών. Το ΔΕΚ, στις αποφάσεις του *Internationale Handelsgesellschaft* και *Simmenthal II*⁶, ρητά διακήρυξε ότι το ενωσιακό δίκαιο υπερέχει έναντι οποιουδήποτε εθνικού κανόνα δικαίου. Για το λόγο αυτό, τα εθνικά δικαστήρια υποχρεούνται να μην εφαρμόζουν καμία διάταξη του εθνικού τους δικαίου

¹ Στράγγα-Ηλιοπούλου Τζ., *Γενική Θεωρία Δικαιωμάτων. Όψεις της πολυεπίπεδης προστασίας στον Ευρωπαϊκό χώρο*, 2018.

² Ο.π.,

³ Amato G./Cartabria M./de Prettis D./Sciarra S., *Constitutional Adjudication within a European Composite Constitution – A view from the bench*, σε *Italian Journal of Public Law*, 10, 2018, σ. 485-504.

⁴ Ο.π.,

⁵ Ο.π.,

⁶ ΔΕΚ, Υπόθεση C-11/70, *Internationale Handelsgesellschaft*, 1970- ΔΕΚ, Υπόθεση C-106/77, *Simmenthal II*, 1978.

ου αντίθετη προς το δίκαιο της Ε.Ε., προκειμένου να διασφαλιστεί η ομοιόμορφη εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου στο σύνολο των κρατών μελών της Ένωσης.⁷

Στον τομέα του ευρωπαϊκού δημοσίου δικαίου, ένα από τα πιο επίμαχα θέματα που συχνά αναφέρονται αφορά στην οριοθέτηση της σχέσης μεταξύ του ευρωπαϊκού και του συνταγματικού δικαίου των κρατών μελών της Ένωσης.

Ως άμεση συνέπεια της συμμετοχής τους στην Ε.Ε, τα κράτη μέλη υπέστησαν σημαντικό πλήγμα στην κρατική κυριαρχία τους, εξαιτίας της εκχώρησης σημαντικών αρμοδιοτήτων τους στην Ε.Ε. Οι θεμελιώδεις αρχές της έννομης τάξης κάθε κράτους μέλους αμφισβητήθηκαν λόγω των αρχών της άμεσης εφαρμογής και της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου έναντι του συνόλου των κανόνων των εθνικών εννόμων τάξεων των κρατών μελών της Ε.Ε.⁸ Περαιτέρω, οι προαναφερθείσες αρχές έχουν ανατρέψει τις κυρίαρχες εθνικές δοξασίες της ιεραρχίας των κανόνων δικαίου που ίσχυαν εδώ και πολλά έτη, γεγονός που έχει προκαλέσει αβεβαιότητα και αντιδράσεις στο εσωτερικό των κρατών μελών. Από την άποψη αυτή, τα εθνικά συνταγματικά δικαστήρια διαδραμάτισαν πρωτεύοντα ρόλο. Συγκεκριμένα, τα δικαστήρια αυτά, από τα πρώτα κιόλας χρόνια ύπαρξης της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (εφεξής ΕΟΚ), αμφισβήτησαν την αρχή της υπεροχής του δικαίου της Ε.Ε έναντι των εθνικών τους συνταγμάτων, ιδίως στον τομέα της προστασίας των εθνικών θεμελιωδών δικαιωμάτων.⁹

Αυτή η σχέση μεταξύ του δικαίου της Ε.Ε. και του συνταγματικού δικαίου των κρατών μελών εξελίχθηκε με την πάροδο του χρόνου και πέρασε από διάφορα στάδια, τόσο από την πλευρά των κρατών μελών, όσο και από την πλευρά της Ένωσης. Η εξέλιξη αυτή επήλθε, αφενός μέσω των αποφάσεων του ΔΕΕ, αφετέρου μέσω της θεσμικής διάστασης των διατάξεων των Συνθηκών. Μάλιστα, τα εθνικά δικαστήρια των κρατών μελών υπερέβησαν ουκ ολίγες φορές την εξουσία που τους έχει εκχωρηθεί από την Ε.Ε., επικαλούμενα τα θεσμικά της όργανα, ως επιχείρημα για την αποφυγή της εφαρμογής των κανόνων της Ε.Ε.

Περαιτέρω, η αποτυχία της επικύρωσης του Ευρωπαϊκού Συντάγματος και η επακόλουθη σύναψη της Συνθήκης της Λισαβόνας είχαν αμφοτέρως ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση νέων πραγματικότητων. Η προσπάθεια να συμβιβαστεί το υφιστάμενο χάσμα μεταξύ του δικαίου της Ε.Ε. και των εθνικών συνταγμάτων σε θεσμικό επίπεδο απέτυχε, και ως εκ τούτου, θεωρήθηκε αναπόφευκτο η πρωτοβουλία των κινήσεων να αναληφθεί από τα εθνικά συνταγματικά δικαστήρια.¹⁰

⁷ Χρυσομάλλης Μ., *Ευρωπαϊκή Οικονομική Διακυβέρνηση. Ζητήματα Δημοκρατίας και σεβασμού των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων*, σε Τιμητικό Τόμο για τον Καθηγητή Παναγιώτη Κανελλόπουλο, 2015, σ. 887-922.

⁸ Ο.π.,

⁹ Ο.π.,

¹⁰ Ο.π.,

Σημειώνεται ότι βάσει της αναβαθμισμένης θεσμικής ρήτρας εθνικής συνταγματικής ταυτότητας του άρθρου 4 παρ. 2 της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση (εφεξής ΣΕΕ), τα εθνικά συνταγματικά δικαστήρια, επικαλούμενα την προστασία της εθνικής συνταγματικής τους ταυτότητας, επεδίωξαν να αντισταθμίσουν την αρχή της υπεροχής του δικαίου της Ε.Ε, διεκδικώντας παράλληλα τη δυνατότητα «ελέγχου της εσωτερικής συνταγματικότητας» των πράξεων των θεσμικών οργάνων της Ένωσης.¹¹

Παρατηρείται, συνάμα, πως η μορφή μιας ενιαίας ευρωπαϊκής έννομης τάξης έχει εγκαταλειφθεί. Το γεγονός αυτό ανοίγει το δρόμο για τη δημιουργία ενός νέου μοντέλου συνεργασίας μεταξύ των εννόμων τάξεων των κρατών μελών και της Ε.Ε., στο οποίο έχουν δοθεί διάφορα ονόματα, συμπεριλαμβανομένου του «δομημένου πλουραλισμού», του «πολυ-επίπεδου συνωμοσιολογισμού» και του «ευρωπαϊκού συνταγματισμού».

Σύμφωνα με τον I. Pernice «το υπερεθνικό ως πρόσθετο συνταγματικό επίπεδο δεν είναι ούτε ανώτερο ούτε κατώτερο από το εθνικό σύνταγμα όσον αφορά την ιεραρχία. Αντίθετα, τα δύο αντιπαραβάλλονται μεταξύ τους και αλληλοσυμπληρώνονται υπό μια πλουραλιστική οπτική. Επειδή το Ευρωπαϊκό Συνταγματικό Δίκαιο δεν διακρίνεται από το Συνταγματικό Δίκαιο των κρατών μελών της Ένωσης, αλλά βασίζεται στα συντάγματα των επιμέρους εθνών, τα δύο σώματα δικαίου είναι, από πολλές απόψεις, συνυφασμένα και αλληλένδετα».

Αυτή τη διαλεκτική σχέση μεταξύ ενωσιακού και εθνικού δικαίου διατύπωσε και η Ολομέλεια του Ελεγκτικού Συνεδρίου στην πρόσφατη απόφασή της, με αριθμό 1377/2021¹². Ειδικότερα, στη σκέψη 36 της παραπάνω απόφασης το Δικαστήριο τόνισε ότι « [...] η εθνική έννομη τάξη και η έννομη τάξη της Ένωσης δεν λειτουργούν αυτοαναφορικά, η κάθε μια κινούμενη αυτοτελώς στο δικό της πεδίο δικαιοδοσίας, αλλά τελούν σε διαλεκτική σύζευξη διώκουσες συνεργατικά τη θεραπεία ταυτόσημων νομικών αρχών και αξιών. Περαιτέρω, κατά το δίκαιο της Ένωσης όπως αποτυπώθηκε στη Δήλωση 17 που παρατέθηκε, η έννομη τάξη αυτής δεν μπορεί να ιεραρχηθεί ως στοιχείο της πυραμίδας κανόνων της εθνικής έννομης τάξης, αλλά το δίκαιο που παράγεται από αυτή εντός του πλαισίου των δοτών της αρμοδιοτήτων, έχοντας αυτοτελή προέλευση, διεκδικεί προτεραιότητα εφαρμογής (*primauté*) έναντι του εθνικού, εκτοπίζοντας το εθνικό δίκαιο στο πεδίο των δοτών αρμοδιοτήτων της όπου και όταν το εθνικό δεν είναι συμβατό με το δίκαιο της Ένωσης. Στην εθνική έννομη τάξη η ως άνω υποχώρηση του εθνικού δικαίου έναντι του ενωσιακού δεν θέτει ζήτημα συνταγματικότητας με βάση τις ρυθμίσεις του άρθρου 28 του Συντάγματος και την ερμηνευτική δήλωση επί αυτού, δοθέντος ότι προς διευκόλυνση της πορείας της Ελλάδος προς την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση επιτρέπεται, υπό τους όρους που τίθενται στην παράγραφο 3 του εν λόγω άρθρου, περιορισμός της εθνικής κυριαρχίας χάριν υποδοχής του δικαίου της Ένωσης. Εξ άλλου, ναι μεν δεν μπορεί να αποκλεισθεί θεωρητικώς η σύγκρουση αντίρροπης συνταγματικής ρύθμισης διεκδικούσης κατάσχυση προς ρύθμιση του δικαίου της

¹¹ Τσάτσος Δ., *Επίμαχες Έννοιες της Ευρωπαϊκής Ενωσιακής Έννομης Τάξης. Μεθοδολογική συμβολή στην ερμηνεία των ευρωπαϊκών ενωσιακών θεσμών*, 1997.

¹² ΟΛΕΛΣυν 1377/2021, σκ. 36, δημοσιευμένη σε ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ

Ένωσης, όμως η απαίτηση εναρμόνισης των εννόμων τάξεων, εθνικής και ενωσιακής, που απορρέει από την διαλεκτική τους σύζευξη για τη θεραπεία κοινών αρχών και αξιών, επιβάλλει στον εθνικό δικαστή, που είναι συγχρόνως και δικαστής της Ένωσης, όταν εφαρμόζει το δίκαιο αυτής, να ερμηνεύει τον συνταγματικό κανόνα στην κατεύθυνση που αποτυπώθηκε στην ήδη αναφερθείσα ερμηνευτική δήλωση του άρθρου 28 του Συντάγματος».

Εξάλλου, ο ευρωπαϊκός συνταγματισμός είναι απόρροια της διαλογικής συζήτησης του ενωσιακού δικαίου με τις συνταγματικές παραδόσεις και τα εθνικά συντάγματα του κάθε κράτους μέλους της Ε.Ε.¹³

Από τα παραπάνω εκτεθέντα συνάγεται με σαφήνεια ότι πρωταρχικός στόχος τόσο της Ε.Ε., όσο και των κρατών μελών που την απαρτίζουν, οφείλει να είναι η αγαστή συνύπαρξη και συνεργασία μεταξύ τους, σε επίπεδο δικαϊκών εννόμων τάξεων. Για να επιτευχθεί αυτό κρίσιμη θεωρείται η διασφάλιση της ύπαρξης και ισχύος των εθνικών εννόμων τάξεων των κρατών μελών. Ως εκ τούτου, τα εθνικά συνταγματικά δικαστήρια, από την πλευρά τους, δύνανται να σχετικοποιήσουν την αρχή της υπεροχής του δικαίου της Ε.Ε.¹⁴, κάνοντας χρήση της ρήτρας εθνικής συνταγματικής ταυτότητας ως μέσο υπέρ της προστασίας μιας μικρής ομάδας θεμελιωδών διατάξεων των συνταγμάτων τους. Από την άλλη, το ΔΕΕ, παρά την ασάφεια του όρου της «συνταγματικής ταυτότητας», δεν θα μπορούσε να αγνοήσει το καθήκον της Ένωσης να σέβεται τη συνταγματική ταυτότητα των κρατών μελών της, προκειμένου να εκπληρώσει τη δέσμευση που έχει αναλάβει μέσω των Ιδρυτικών Συνθηκών της.¹⁵

Η παρούσα εργασία είναι δομημένη κατά τέτοιο τρόπο ώστε να παρακολουθεί κυρίως την εξέλιξη του διαλόγου μεταξύ του ΔΕΕ και των διαφόρων εθνικών συνταγματικών δικαστηρίων. Εν προκειμένω, θα προηγηθεί η αναφορά στην κατασκευή της αρχής της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου από τη νομολογία του ΔΕΕ, καθώς και στην έννοια της εθνικής κυριαρχίας και στον αναπόφευκτο περιορισμό της, δεδομένης της προσχώρησης των κρατών μελών στην Ε.Ε. Περαιτέρω, θα γίνει προσπάθεια ανάλυσης και αποσαφήνισης της έννοιας της συνταγματικής ταυτότητας, η οποία θα ακολουθηθεί από αναφορά στο ιστορικό και θεσμικό πλαίσιο της ρήτρας εθνικής συνταγματικής ταυτότητας, όπως ορίζεται στο άρθρο 4 παρ. 2 της ΣΕΕ, η οποία περιέχει στοιχεία που είναι πολύ χρήσιμα για την κατανόηση του συνολικού πλαισίου της παρούσας μελέτης.

Εν συνεχεία, θα γίνει αναφορά πρώτα στη νομολογία των εθνικών δικαστηρίων για το ζήτημα της διαφύλαξης της συνταγματικής ταυτότητας των κρατών μελών και στη συνέχεια στη νομολογία του ΔΕΕ.

Στο πλαίσιο αυτό, εύλογα γεννάται η εξής απορία: Ποιος θα επικρατήσει τελικά; Η συνταγματική ταυτότητα των κρατών μελών, η αρχή της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου

¹³ Ο.π.,

¹⁴ Ο.π.,

¹⁵ Ο.π.,

ή ο συνταγματικός πλουραλισμός; Μια δημιουργική δικαστική μάχη, εξελίσσεται στην ενωσιακή έννομη τάξη, σαν συνέπεια της προπεριγραφείσας διαφωνίας.

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί η υπόθεση Taricco¹⁶, στην οποία για πρώτη φορά το ΔΕΕ αντιμετώπισε τα εθνικά συνταγματικά δικαστήρια ως ισότιμα αυτού δικαιοδοτικά όργανα, ενώ, ταυτόχρονα, με την διατυπωθείσα κρίση του επί της αχθείσας ενώπιόν του διαφοράς ενίσχυσε τη θέση των εθνικών συνταγμάτων, προκαλώντας σοβαρό πλήγμα στην ιδέα ότι το δίκαιο της Ε.Ε πρέπει να υπερισχύει έναντι των εθνικών κανόνων δικαίου. Ωστόσο, λόγω του γεγονότος ότι το χρονοδιάγραμμα αυτής της σχέσης είναι γεμάτο με απροσδόκητες στροφές και ανατροπές, κανείς δεν μπορεί να προβλέψει με ακρίβεια το μέλλον αυτής της διαφωνίας. Είναι μια «ατελείωτη ιστορία», μια σύγκρουση που γνωρίζουμε το παρελθόν της και αντιλαμβανόμαστε το παρόν της, αλλά δεν μπορούμε να προδικάσουμε το μέλλον της.

Σίγουρα, όμως, ο κίνδυνος παραμονεύει τόσο στο παρόν, όσο και στο άμεσο μέλλον. Όσον αφορά το παρόν, η ολοένα και πιο κοινή επίκληση της συνταγματικής ταυτότητας από τα ευρωσκεπτικιστικά κόμματα σε ολόκληρη την Ευρώπη αποτελεί «πηγή ανησυχίας» και ουσιαστικά στρεβλώνει την πρόθεση ελέγχου της. Αν λάβουμε υπόψη το τρέχον κλίμα και τη φθίνουσα υποστήριξη της έννοιας της ενωμένης Ευρώπης μεταξύ των λαών της, η εθνική συνταγματική ταυτότητα χρησιμεύει ως σταθερό σημείο αναφοράς. Άλλωστε, στο πλαίσιο αυτό, η Ουγγαρία πρόσθεσε πρόσφατα στο Σύνταγμά της μια ρύθμιση που υποχρεώνει τους κρατικούς θεσμούς να προστατεύουν τη συνταγματική ταυτότητα του έθνους, όπως αυτή βασίζεται στο ιστορικό Σύνταγμά της, ενώ η τελευταία ευρωσκεπτικιστική ιταλική κυβέρνηση στο κείμενό της για τη συμφωνία σχετικά με τον κυβερνητικό συνασπισμό επιβεβαίωσε την υπεροχή του ιταλικού Συντάγματος έναντι του δικαίου της Ε.Ε. Το Ηνωμένο Βασίλειο χρησιμοποίησε το επιχείρημα ότι η ανάκτηση της κυριαρχίας αποτελεί παρελθόν για την Ε.Ε.¹⁷

Περαιτέρω, η απόφαση του Ομοσπονδιακού Γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου (εφεξής ΟΓΣΔ) της 5^{ης} Μάϊου 2020 στην υπόθεση Weiss θα μείνει στην ιστορία της ευρωπαϊκής ενοποίησης, καθώς το ΟΓΣΔ αρνείται για πρώτη φορά, και μάλιστα ρητά, να συμμορφωθεί με απόφαση του ΔΕΕ, με το αιτιολογικό ότι η τελευταία αντίκειται στο γερμανικό Σύνταγμα.

Ακολούθως, το Conseil d'Etat με την ιδιαίτερος τολμηρή απόφαση της 21^{ης} Απριλίου 2021 στην υπόθεση French Networks et autres υπερασπίστηκε τη συνταγματική ταυτότητα της Γαλλίας έναντι του ενωσιακού δικαίου, καταλήγοντας εμμέσως πλην σαφώς στο συμπέρασμα ότι οι διατάξεις του γαλλικού Συντάγματος που συνθέτουν την «συνταγμα-

¹⁶ Βλ. ανωτέρω.

¹⁷ Χρυσομάλλης Μ., *Η Συνθήκη της Λισαβόνας και η βελτίωση της δημοκρατίας και της αποτελεσματικότητας στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, 2010.

τική της ταυτότητα», υπερέχουν έναντι των διατάξεων του ενωσιακού δικαίου, πρωτογενούς και παράγωγου.

Τέλος, το Συνταγματικό Δικαστήριο της Πολωνίας στην απόφασή του της 7^{ης} Οκτωβρίου 2021, η οποία αποτελεί μία απόφαση κόλαφο για το κύρος του ΔΕΕ και της ίδιας της Ε.Ε.¹⁸, αμφισβήτησε κατ' ουσίαν την υπεροχή του ενωσιακού δικαίου και πρότεινε την δημιουργία ειδικού συστήματος ελέγχου της συνταγματικότητας του δικαίου της Ε.Ε. με βάση το Σύνταγμα της Πολωνίας.

Τα γεγονότα που παρουσιάστηκαν παραπάνω αποτελούν μια αρνητική εξέλιξη, ανεξάρτητα από τις περιστάσεις, και ασκούν αρνητική πίεση στην ιδέα της συνταγματικής ταυτότητας, η οποία θέτει σε κίνδυνο την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση.

Η ανάλυση των προαναφερθέντων στοιχείων στα ακόλουθα κεφάλαια της παρούσας εργασίας έχει ως στόχο να αναδείξει όλες τις πτυχές του υπό εξέταση θέματος και να συμβάλει στη διαφώτιση του αναγνώστη στο πολυδαίδαλο και πολυεπίπεδο ζήτημα της διερεύνησης της σχέσης μεταξύ του δικαίου της Ε.Ε και των εθνικών δικαίων των κρατών μελών της¹⁹.

Κεφάλαιο 2^ο: Η αρχή της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου και ο περιορισμός της εθνικής κυριαρχίας.

2.1. Η κατασκευή της αρχής της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου από τη νομολογία του ΔΕΚ και η υποδοχή της από τα κράτη μέλη.

Η διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης εξελίσσεται διαρκώς. Ειδικότερα, η φύση και τα όρια των πολιτικών αρμοδιοτήτων της Ε.Ε. μεταβάλλονται συνεχώς, ως απότοκος της συνεχούς και ταχύτατης μεταβολής του νομοθετικού πλαισίου της Ε.Ε. Ως εκ τούτου, στο πλαίσιο αυτό, η εφαρμογή τριών (3) βασικών αρχών χαρακτηρίζει τις σχέσεις της Ένωσης με τα κράτη μέλη της: η αρχής της υπεροχής, η οποία αφορά την ιεραρχική σχέση μεταξύ των ενωσιακών και των εθνικών κανόνων· η αρχή του άμεσου αποτελέσματος, η οποία αναφέρεται στη δυνατότητα των κανόνων της Ε.Ε. να δημιουργούν δικαιώματα για τα πρόσωπα που προστατεύονται από τα εθνικά δικαστήρια· και, τέλος, η αρχή της ευθύνης των κρατών μελών για τυχόν παραβιάσεις του δικαίου της Ένωσης.

¹⁸ Προκόπιος Παυλόπουλος, τέως Πρόεδρος της Δημοκρατίας, Επίτιμος Καθηγητής της Νομικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, *Πολωνία: Μια «ξένη» στην Ευρωπαϊκή Ένωση; Σχόλιο στην απόφαση του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Πολωνίας της 7ης Οκτωβρίου 2021 για ένα ενδεχόμενο «Polexit»*, Διαθέσιμο σε : <https://www.constitutionalism.gr/2021-06-15-pavlopoulos-prokopios-french-data/>, τελευταία ημερομηνία ανάκτησης την 23-12-2022.

¹⁹ Paris D., Constitutional courts as European Union courts: The current and potential use of EU Law as a yardstick for constitutional review, σε *Maastricht Journal of European and Comparative Law*, 24, 2017, σ. 792-821.

Κάθε μία από αυτές τις αρχές εξετάζει μια διαφορετική πτυχή της σχέσης μεταξύ της Ε.Ε και των κρατών μελών της. Οι προηγούμενες αρχές αναπτύχθηκαν στη νομολογία, μέσω των διαδοχικών αποφάσεων του ΔΕΕ, με σκοπό την επίτευξη των στόχων της Ένωσης που ορίζονται από τις Συνθήκες και των απαιτήσεων που εξυπηρετούνται από την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση.

Από τη στιγμή που εφαρμόζονται πολλαπλοί κανόνες σε ένα νέο νομικό σύστημα, πρόκειται για ζήτημα σύγκρουσης και ιεράρχησης προτεραιοτήτων, προκειμένου να καθοριστεί ποιος κανόνας θα υπερισχύσει.

Η Ε.Ε. αποτελεί μια υπερεθνική νομική οντότητα και, προς όφελός της, τα κράτη μέλη εκχώρησαν μέρος των εθνικών κυριαρχικών τους δικαιωμάτων σε ορισμένους τομείς δράσης. Με εξαίρεση το άρθρο 288 της Συνθήκης για τη λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης (εφεξής ΣΛΕΕ), οι Συνθήκες δεν απηχούν άμεσα την αρχή της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου. Η αρχή της υπεροχής του ενωσιακού έναντι του εθνικού δικαίου αποτελεί άγραφο πρωτογενές δίκαιο, που αναπτύχθηκε μέσω της δυναμικής νομολογίας του ΔΕΚ και ήδη ΔΕΕ με τελεολογικό προσανατολισμό, για την υπεράσπιση και την εκπλήρωση των σκοπών της Ε.Ε. Ωστόσο, η καθιέρωση της αρχής αυτής δεν θα ήταν δυνατή χωρίς τη γενικά επιθυμητή συναίνεση και συνεργασία των εθνικών δικαστηρίων.

Η σχέση του πρωτογενούς και του παράγωγου ενωσιακού δικαίου με το σύνολο του εθνικού δικαίου των κρατών μελών, παραμένει ασαφής και στην πραγματικότητα εξετάζεται *ad hoc* από τα εθνικά δικαστήρια κάθε κράτους μέλους, μέσω της διαδικασίας της προδικαστικής παραπομπής, η οποία περιγράφεται στο άρθρο 267 της ΣΛΕΕ. Οι προσφυγές που απευθύνονται ενώπιον του ΔΕΕ αποτελούν ‘*obiter dictum*’, ενώ συχνά ανακύπτει διαφωνία των εθνικών δικαστηρίων με τα επιχειρήματα του ΔΕΕ.

Η νομολογία του ΔΕΚ και ήδη του ΔΕΕ, συνέβαλε καθοριστικά στην κατασκευή της «αρχής της υπεροχής». Ειδικότερα, το ΔΕΕ, το οποίο είναι ρητά επιφορισμένο με τη διασφάλιση της τήρησης του δικαίου, κατά την ερμηνεία και την εφαρμογή των Συνθηκών, σύμφωνα με το άρθρο 19 ΣΕΕ, έχει επανειλημμένα διακηρύξει την αυτονομία της έννομης τάξης της Ε.Ε., τόσο σε σχέση με τις διεθνείς όσο και σε σχέση με τις εσωτερικές έννομες τάξεις. Μάλιστα την επικαλείται «ως εγγενές χαρακτηριστικό της και ως επίσημη αρχή, από την οποία απορρέουν όλες οι άλλες αρχές που διέπουν τη σχέση μεταξύ ενωσιακών και εθνικών κανόνων»²⁰. Με τον τρόπο αυτό διασφαλίζεται η ομοιόμορφη εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου για μια συνεκτική ευρωπαϊκή έννομη τάξη στους τομείς που εμπίπτουν στον ρυθμιστικό της τομέα (άρθρο 5 ΣΕΕ)²¹.

²⁰ Τσάτσος Δ., *Επίμαχες Έννοιες της Ευρωπαϊκής Ενωσιακής Έννομης Τάξης. Μεθοδολογική συμβολή στην ερμηνεία των ευρωπαϊκών ενωσιακών θεσμών*, 1997.

²¹ Di Marco R., *The ‘path towards European integration’ of the Italian Constitutional Court: The primacy of EU law in the light of the judgment No 269/17*, σε *European Papers*, 3, 2018, σ. 843-855.

Τα εθνικά δικαστήρια, τα οποία είναι αποδέκτες της αρχής της υπεροχής του δικαίου της Ε.Ε, ιδίως, δε, τα ανώτερα και τα συνταγματικά δικαστήρια, όπου αυτά είναι θεσμοθετημένα και λειτουργούν, επικαλούνται τη διαφωνία τους με το ΔΕΕ, όσον αφορά στην ερμηνεία του δικαίου της Ε.Ε. και σπάνια καταφεύγουν στην υποβολή προδικαστικών ερωτημάτων στο ΔΕΕ. Αντιθέτως, τα κατώτερα δικαστήρια χρησιμοποιούν τη διαδικασία της προδικαστικής παραπομπής όταν τίθενται ενώπιόν τους ζητήματα που αφορούν στην ερμηνεία και εφαρμογή του δικαίου της Ε.Ε.²².

Ως αποτέλεσμα της νομολογίας του ΔΕΕ, είναι σαφές ότι η έννομη τάξη της Ε.Ε. κατέχει θέση που κείται κατ' ορισμένους ερευνητές²³ στο μέσον της διεθνούς έννομης τάξης και των εσωτερικών εννόμων τάξεων των κρατών μελών. Η αρχή της υπεροχής δεν αντικατοπτρίστηκε σε ένα συμβατικό κείμενο, μέχρι τη στιγμή που αναφέρθηκε στην Συνταγματική Ευρωπαϊκή Συνθήκη (ΣΕΣ), η οποία εκπονήθηκε από ένα αντιπροσωπευτικό όργανο, τη Συνέλευση για το Μέλλον της Ευρώπης, και όχι, όπως όλες οι άλλες Συνθήκες, απλώς από τους αντιπροσώπους των κρατών μελών.²⁴

Συγκεκριμένα, το άρθρο 6 παρ. 1 της Συνταγματικής Συνθήκης όριζε ότι το δίκαιο της Ένωσης, καθώς και το δίκαιο που παράγεται από τα θεσμικά όργανα της Ένωσης, κατά την άσκηση των αρμοδιοτήτων που της έχουν ανατεθεί, κατισχύει του δικαίου των κρατών μελών. Αυτό αναφέρθηκε ρητά στο σχέδιο της Συνταγματικής Συνθήκης. Ωστόσο, η διάταξη αυτή δεν συμπεριλήφθηκε στη Συνθήκη της Λισαβόνας (Μεταρρυθμιστική Συνθήκη) και το ζήτημα επιλύθηκε με τη συμπερίληψη της δήλωσης 17 για την υπεροχή²⁵, η οποία προσαρτήθηκε στην Τελική Πράξη της Διακυβερνητικής Διάσκεψης. Η δήλωση αυτή εγκρίθηκε κατά τη λήξη της 17ης διάσκεψης των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων. Στη γνωμοδότηση αυτή αναφερόταν ότι η υπεροχή του κοινοτικού δικαίου αποτελεί θεμελιώδη αρχή, απορρέουσα από τη νομολογία του Δικαστηρίου²⁶.

Η Ε.Ε διαθέτει πλέον δικά της θεσμικά όργανα, νομική ικανότητα, ικανότητα σύναψης συμβάσεων σε διεθνές επίπεδο, καθώς και πραγματικά δικαιώματα που απορρέουν από τον περιορισμό της εθνικής κυριαρχίας των κρατών μελών. Ως εκ τούτου, έχει δημιουργήσει μια νέα αυτόνομη έννομη τάξη, την ενωσιακή, η οποία είναι δεσμευτική τόσο για τους υπηκόους, όσο και για τα κράτη μέλη²⁷.

²² Cloots E., National Identity, Constitutional Identity, and Sovereignty in the EU, σε *Netherlands Journal of Legal Philosophy* 45, 2016, σ. 82-98.

²³ Ο.π.,

²⁴ Ο.π.,

²⁵ Catabria M., Europe, and Rights: Taking Dialogue Seriously, σε *European Constitutional Law Review*, 5, 2019, σ. 5-31.

²⁶ Paris D., Constitutional courts as European Union courts: The current and potential use of EU Law as a yardstick for constitutional review, σε *Maastricht Journal of European and Comparative Law*, 24, 2017, σ. 792-821.

²⁷ Ο.π.,

Η απόφαση Van Gend & Loos²⁸ είχε επιβεβαιώσει, άλλωστε, ότι η Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (εφεξής ΕΟΚ), η οποία είναι πλέον γνωστή ως Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ), αποτελούσε μια νέα έννομη τάξη διεθνούς δικαίου. Η ριζοσπαστική αυτή απόφαση μπορεί να θεωρηθεί ο ακρογωνιαίος λίθος του ευρωπαϊκού συνταγματικού δικαίου, διότι διαχωρίζει το στο δίκαιο της Ε.Ε από το διεθνές δίκαιο και καθιερώνει τόσο το άμεσο αποτέλεσμα όσο και την αρχή της υπεροχής του ενωσιακού Δικαίου.

Η απόφαση Costa/ENEL του 1964, η οποία εκδόθηκε περίπου ένα έτος μετά την απόφαση Van Gend en Loos του 1963, αποτελεί το σημείο εκκίνησης για τη νομολογία του ΔΕΚ σχετικά με το ζήτημα της υπεροχής του κοινοτικού δικαίου, το οποίο είναι σήμερα γνωστό ως δίκαιο της Ε.Ε. Στην περίπτωση της Costa/ENEL, ένα ιταλικό Δικαστήριο εξέτασε, στο πλαίσιο υποβληθέντος αιτήματος έκδοσης προδικαστικής απόφασης, το ερώτημα κατά πόσον ένας πιο πρόσφατος εθνικός νόμος που έρχεται σε σύγκρουση με τη Συνθήκη για την ίδρυση της ΕΟΚ θα μπορούσε να αναπτύξει τα αποτελέσματά του στο εσωτερικό δίκαιο της χώρας του. Το ΔΕΚ κατέφυγε σε μια πρωτότυπη ερμηνεία, η οποία ουσιαστικά επεξέτεινε το σκεπτικό πίσω από την ετυμηγορία στην υπόθεση Van Gend en Loos, σύμφωνα με την οποία το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Κοινότητας (νυν Ε.Ε) κατισχύει κάθε κανόνα εθνικού δικαίου, συμπεριλαμβανομένων των συνταγματικών διατάξεων²⁹. Ως εκ τούτου, τα έθνη επέλεξαν να περιορίσουν τα κυριαρχικά τους δικαιώματα, προκειμένου να θεσπίσουν μία ενιαία νομοθεσία για όλους τους πολίτες της Ε.Ε. Η θεμελιώδης απόφαση Costa/ENEL³⁰ βοήθησε πολύ αργότερα στην τελολογική θεμελίωση της και έναντι του εθνικού Συντάγματος στην απόφαση Hauer³¹. Στην εν λόγω απόφαση, η σχετικοποίηση μεταξύ των αρχών της υπεροχής, της επικουρικότητας και της αναλογικότητας είναι ότι πρόκειται για κατευθυντήριες αρχές για την επίλυση συγκρούσεων που αφορούν αρμοδιότητες και όχι κανόνες δικαίου.

Το συμπέρασμα που προκύπτει από τις παραπάνω αποφάσεις είναι ότι οι εθνικοί και ενωσιακοί κανόνες δεν είναι ισότιμοι, καθώς το δίκαιο της Ε.Ε κατισχύει έναντι των ποικίλων εθνικών Συνταγμάτων. Ωστόσο, ο συμβιβασμός αποτελεί τη βάση για την ορθή λειτουργία του δικαίου της Ε.Ε.

Από την άλλη, βέβαια, θα πρέπει να λεχθεί πως η διαφύλαξη των θεμελιωδών δικαιωμάτων αποτελεί εξαιρετικό παράδειγμα της ανεξαρτησίας της έννομης τάξης της Ε.Ε σε σύγκριση με τις έννομες τάξεις των κρατών μελών της. Το ΔΕΕ χρησιμοποίησε τις εθνικές διατάξεις προκειμένου να θεσπίσει ένα ενωσιακό σύστημα για την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Περαιτέρω, το Δικαστήριο συσσωρεύσε τεράστιο όγκο νομολογίας, η οποία στη συνέχεια ενσωματώθηκε στο πρωτογενές δίκαιο, καθώς και στον Χάρτη

²⁸ Βλ. ανωτέρω,

²⁹ Catabria M., Europe as a Space of Constitutional Interdependence: New Questions about the Preliminary Ruling, σε *German Law Journal*, 16, 2015, σ. 1791-1796.

³⁰ Βλ. ανωτέρω,

³¹ Fabbrini F./Sajo A., The dangers of Constitutional identity, σε *European Law Journal*, 25, 2019, σ. 457-473.

των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (εφεξής ΧΘΔΕΕ), ο οποίος κατέστη νομικά δεσμευτικός με την έναρξη ισχύος της Συνθήκης της Λισαβόνας (2009). Πρόκειται για μια σειρά αποφάσεων που κωδικοποίησαν την αυτόνομη ερμηνεία και ισχύ των κανόνων που απαρτίζουν το δίκαιο της Ε.Ε., όπως η απόφαση *Internationale Handelsgesellschaft* ECJ 11/70, η οποία εκδόθηκε στις 17 Δεκεμβρίου 1970³².

Το ΔΕΕ παρέχει σαφείς οδηγίες σχετικά με τον τρόπο αντιμετώπισης των συγκρούσεων των κανόνων δικαίου. Εντούτοις, εναπόκειται στις εθνικές αρχές, αλλά κυρίως στα εθνικά δικαστήρια, να επιλύουν τις τυχόν διαφορές που ανακύπτουν. Κάθε εθνικό δικαστήριο που είναι αρμόδιο για την επίλυση διαφοράς που φέρεται ενώπιόν του, έχει την εξουσία να εφαρμόζει το δίκαιο της Ε.Ε στο σύνολό του και να υπερασπίζεται τα δικαιώματα που παρέχονται στους ιδιώτες από το δίκαιο αυτό. Επισημαίνεται, όμως, ότι το δικαστήριο αυτό υποχρεούται να μη λαμβάνει υπόψη του κάθε διάταξη του εθνικού δικαίου που ενδέχεται να αντιβαίνει στο δίκαιο της Ένωσης³³. Στην περίπτωση αυτή, το εθνικό δίκαιο δεν εφαρμόζεται, πράγμα που σημαίνει ότι καθίσταται ανενεργό· εντούτοις, δεν παύει να ισχύει, εξακολουθεί να υφίσταται και δεν ακυρώνεται ακριβώς επειδή μπορεί να ρυθμίζει άλλα θέματα για τα οποία το Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (ΔΕΚ) έκανε διάκριση μεταξύ προγενέστερου και μεταγενέστερου εθνικού δικαίου στην πιο πρόσφατη απόφασή του υπ' αρ. ΔΕΚ 106/77, γνωστή ως *Simmenthal II*³⁴. Στην απόφαση αυτή, το ΔΕΚ περιέγραψε το προγενέστερο εθνικό δίκαιο ως απλώς ανεφάρμοστο, ενώ το μεταγενέστερο εθνικό δίκαιο χαρακτηρίστηκε ως ανύπαρκτο. Στο ίδιο συμπέρασμα κατέληξε το ΔΕΚ και στη γνωμοδότησή του ΔΕΚ C-10-22/97, *IN.CO.GE*.

Σύμφωνα με τη μονιστική αντίληψη, η οποία υιοθετήθηκε από το ΔΕΕ και η οποία είναι ριζικά διαφορετική από την προσέγγιση του διεθνούς δικαίου, η σχέση μεταξύ του δικαίου της Ένωσης και του εθνικού δικαίου καθορίζεται από την ίδια την έννομη τάξη της Ένωσης. Ειδικότερα, δεν έχει σημασία το εάν ένας εθνικός κανόνας δικαίου εμπίπτει στην εσωτερική ιεραρχία των κανόνων δικαίου της Ένωσης· το ενωσιακό δίκαιο θα υπερισχύει πάντοτε έναντι παντός εθνικού κανόνα δικαίου, ανεξάρτητα από το χρόνο κατά τον οποίο θεσπίστηκε ο τελευταίος. Πρόκειται τόσο για προκαθορισμένη συνέπεια του χαρακτήρα της Ένωσης, όσο και για ουσιώδη προϋπόθεση για τη συνέχιση της ύπαρξης και της εύρυθμης λειτουργίας της Ένωσης, γεγονότα που αμφότερα είναι απόρροια του ιδιαίτερου χαρακτήρα της Ένωσης³⁵.

Όσον αφορά την υπεροχή του δικαίου της Ε.Ε έναντι του εθνικού δικαίου, η μεγάλη πλειονότητα των νομικών και θεωρητικών του δικαίου της Ε.Ε συμφωνεί ότι η σχέση

³² Βλ. ανωτέρω.

³³ M. Claes/J. H. Reestman, *The protection of National Constitutional Identity and the Limits of European Integration at the Occasion of the Gauweiler Case*, *German Law Journal* 16, 2015, σ. 917-970.

³⁴ ΔΕΚ 106-77

³⁵ Dani M., *National Constitutional Courts in supranational litigation: A contextual analysis*, σε *European Law Journal*, 23, 2017, σ. 189-212.

μεταξύ του δικαίου της Ε.Ε και του εθνικού δικαίου όσον αφορά την υπεροχή του δικαίου της Ε.Ε έναντι του εθνικού δικαίου δεν καθορίζεται από το Σύνταγμα ή άλλους κανόνες οποιουδήποτε εθνικού δικαίου, αλλά από την ίδια τη Συνθήκη. Το γεγονός δε ότι δεν γίνεται καμία αναφορά στα Συντάγματα των κρατών μελών για τη ρύθμιση της νομοθετικής και εκτελεστικής δραστηριότητας της Ένωσης αποδεικνύει ότι η έννομη τάξη της Ένωσης είναι εντελώς ανεξάρτητη από εκείνη των κρατών μελών³⁶.

Το κύριο επιχείρημα του Δικαστηρίου μπορεί να συνοψιστεί ως εξής: η Ένωση απαιτεί την ομοιόμορφη εφαρμογή του δικαίου σε όλα τα κράτη μέλη που έχουν περιορίσει την κυριαρχία τους, δημιουργώντας την αυτονομία της νέας έννομης τάξης, τον δεσμευτικό χαρακτήρα και τη γενική εφαρμογή του Κανονισμού χωρίς καμία επιφύλαξη, ενώ εξακολουθεί να αφήνει ανεφάρμοστες διατάξεις του εθνικού δικαίου που ενδέχεται να αντιβαίνουν στο δίκαιο της Ένωσης. Ο μηχανισμός μάλιστα ελέγχου που περιγράφεται στο άρθρο 258 της ΣΛΕΕ, γνωστός και ως διαδικασία προσφυγής κατά κράτους μέλους από την Επιτροπή με σκοπό την παραπομπή κράτους μέλους ενώπιον του ΔΕΕ για παράβαση των αρμοδιοτήτων του που περιγράφονται στις Συνθήκες αποπειράται να διασφαλίσει την ομοιόμορφη εφαρμογή του Δικαίου της Ένωσης. Δεδομένου ότι η ευελιξία και η πλαστικότητα της αρχής της υπεροχής απορρέουν από τη φύση και την τελεολογία του δικαίου της Ένωσης και όχι από το θετικό ενωσιακό ή εθνικό δίκαιο, εναπόκειται στο Δικαστήριο να διασφαλίσει την αποφυγή άκαμπτων δογματικών λύσεων.³⁷

2.2. Η έννοια της εθνικής κυριαρχίας και ο αναπόφευκτος περιορισμός της, δεδομένης της προσχώρησης των κρατών μελών στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

Τα τρέχοντα γεγονότα στην Ευρώπη καταδεικνύουν μια έντονη αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για την έννοια της (εθνικής) κυριαρχίας. Το Brexit, η ελληνική οικονομική κρίση και οι διαδικασίες αυτοδιάθεσης σε ενδοκρατικό επίπεδο ανοίγουν τον δρόμο για την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση (στη Σκωτία και την Καταλονία, για παράδειγμα). Η παρούσα ενότητα θα επιδιώξει, στο πλαίσιο των ιδρυτικών Συνθηκών για την ΕΕ, να περιγράψει τις εξέχουσες απόψεις των κρατών μελών και των ανωτάτων δικαστηρίων τους για το θέμα αυτό, αφού πρώτα εξετάσει την έννοια της κυριαρχίας όπως χρησιμοποιείται στην πολιτική φιλοσοφία³⁸.

ι. η αμετάβλητη εξουσία ενός έθνους στην πορεία της ιστορίας

Η κυριαρχία είναι μία από τις θεμελιώδεις αρχές του διεθνούς δικαίου, παράλληλα με τη μη εισβολή, την αυτοδιάθεση των λαών, την απαγόρευση της παράνομης βίας, την ειρηνική επίλυση συγκρούσεων, τη συνεργασία, την καλή πίστη και τον σεβασμό των αν-

³⁶ Ο.π.,

³⁷ Ο.π.,

³⁸ Χρυσομάλλης Μ., *Η Συνθήκη της Λισαβόνας και η βελτίωση της δημοκρατίας και της αποτελεσματικότητας στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, 2010.

θρωπίνων δικαιωμάτων. Τα Ηνωμένα Έθνη ενεργούν σύμφωνα με την αρχή της ουσιαστικής ισότητας των μελών τους, όπως ορίζεται στο άρθρο 2 του Χάρτη³⁹.

Ο Boden, ο Blackstone, ο Hobbes και ο Rousseau είναι μόνο μερικοί από τους πολιτικούς στοχαστές που συμμερίζονται την άποψη ότι η κυριαρχία είναι μια απόλυτη, μοναδική και αμετάβλητη δύναμη. Εδώ παρεισφρεί το διεθνές δίκαιο και η δυναμική του μεταβάλλει εντελώς το παιχνίδι. Πράγματι, από τη σκοπιά των φιλοσόφων του παρελθόντος, η απόλυτη κρατική κυριαρχία συγκρούεται με το κυρίαρχο διεθνές δίκαιο και, με την πάροδο του χρόνου, αποκτά την έννοια της καταπιεστικής κυριαρχίας ενός κράτους έναντι των άλλων. Αυτό οδήγησε τον Kelsen να ορίσει την κρατική κυριαρχία ως την προϋπόθεση στην οποία το κράτος δεν υπόκειται σε κανένα άλλο όργανο, συμπεριλαμβανομένου του διεθνούς δικαίου.

Ωστόσο, φαίνεται ότι η κυριαρχία εγκαταλείπει την αυστηρή απολυτότητα που της δινόταν παραδοσιακά. Αν και ο Rousseau πίστευε ότι η αρχή της κυριαρχίας ενός κράτους είναι μία και η αυτή και, ως εκ τούτου, δεν μπορεί να χωριστεί, το ομοσπονδιακό σύστημα και οι ομοσπονδίες, οι οποίες κατανέμουν τις κυρίαρχες εξουσίες μεταξύ των διαφόρων θεσμών της κυβέρνησης, αποδεικνύουν ότι αυτό δεν ισχύει. Η έννοια της μετακυριαρχίας κερδίζει δημοτικότητα στη σημερινή κοινωνία, γεγονός που αποδεικνύει ότι οι ιδέες αυτού του είδους έχουν την ικανότητα να αναπτύσσονται και να αντέχουν.⁴⁰ Η μετατόπιση αυτή είναι κυρίως αποτέλεσμα των εξελίξεων στο διεθνές δίκαιο, αλλά οφείλεται επίσης σε αλλαγές στις διεθνείς σχέσεις, κυρίως στο εσωτερικό της Ε.Ε. Δεν τίθεται περιορισμός της εθνικής κυριαρχίας ως αποτέλεσμα της διεθνούς συνιστώσας, η οποία, αντίθετα, διασφαλίζει ότι κάθε κράτος έχει ίσο δικαίωμα διατήρησης της δικής του κυριαρχίας. Ειδικότερα, η Ε.Ε. εξακολουθεί να λειτουργεί ως διεθνής οργανισμός, σύμφωνα με την αρχή «pacta sunt servanda» (διεθνής ευθύνη) και την αρχή της δοτής αρμοδιότητας.

Σύμφωνα με τις παραπάνω αρχές, τα κράτη μέλη είναι οι κύριοι παράγοντες επιρροής στη διαμόρφωση των Συνθηκών και αποφασίζουν ποιες αρμοδιότητες μεταβιβάζονται στην Ε.Ε. Η συνταγματική-νομική διάσταση είναι μια ακόμη πτυχή της κυριαρχίας. Αυτό δίνει μεγαλύτερη έμφαση στην ικανότητα τροποποίησης των συνταγμάτων και καθιέρωσης ενισχυμένης νομιμότητας για αυτά, τα οποία συμβάλλουν αμφότερα στην ανάπτυξη ενός κράτους δικαίου (Rechtsstaat). Συμπερασματικά, είναι σημαντικό να γίνει διάκριση μεταξύ εθνικής κυριαρχίας και λαϊκής κυριαρχίας. Η πρώτη δίνει μεγαλύτερη έμφαση στη συνταγματική κυριαρχία, ενώ η δεύτερη δίνει στον λαό ένα ευρύ φάσμα δυνατοτήτων άσκησης εξουσίας⁴¹.

³⁹ Ο.π.,

⁴⁰ Ο.π.,

⁴¹ Fabbrini F./Sajo A., The dangers of Constitutional identity, σε *European Law Journal*, 25, 2019, σ. 457-473.

Υπό το πρίσμα των πληροφοριών που παρουσιάστηκαν παραπάνω, ο James Crawford⁴² ερμηνεύει την κυριαρχία ως τη νομική αρμοδιότητα που κατέχουν ουσιαστικά οι κυβερνήσεις όταν ανταγωνίζονται στη διεθνή σκηνή.

ii. η σχέση μεταξύ εθνικής κυριαρχίας και συμμετοχής στην Ε.Ε.

Η επικύρωση των Συνθηκών του Μάαστριχτ (1992), του Άμστερνταμ (1997) και της Νίκαιας (2003) κατέστησε την ύπαρξη εθνικής και συνταγματικής κυριαρχίας πιο σημαντική στις πολιτικές και νομικές συζητήσεις που διεξάγονται εντός του ευρωπαϊκού χώρου (2000). Πρωταρχικός σκοπός των Συνθηκών αυτών, εκτός από το να θέσουν τις βάσεις για την έγκριση, το 2004, μιας Συνταγματικής Συνθήκης, γνωστής και ως «Ευρωπαϊκού Συντάγματος», ήταν η διεύρυνση και η εμβάθυνση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Σε αυτό το πλαίσιο, η ιδέα ότι η υπερεθνική Ε.Ε. περιορίζει τα κράτη μέλη της σε κάποιο είδος ομοσπονδιακής ή άλλης κρατικής λύσης έχει συγκεντρώσει την υποστήριξη ενός σημαντικού αριθμού ατόμων. Ταυτόχρονα, όμως, εκφράζονται ανησυχίες σχετικά με την κοινοβουλευτική κυριαρχία στα εθνικά κοινοβούλια⁴³.

Το άρθρο 1 της Συνθήκης για την Ε.Ε. αναφέρεται στη μεταβίβαση αρμοδιοτήτων από τα κράτη μέλη στον οργανισμό, με σκοπό την επίτευξη κοινών στόχων. Περαιτέρω, η έννοια του σεβασμού των κυριαρχικών δικαιωμάτων των κρατών μελών αναφέρεται συχνά, είτε ως όριο της ερμηνείας του δικαίου της Ε.Ε. (δηλαδή με άθικτα κυριαρχικά δικαιώματα), είτε ως ένδειξη της συμβατότητας της εθνικής κυριαρχίας και της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

Σε αυτό το σημείο, είναι σημαντικό να τονιστεί ότι η έννοια της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης συνεπάγεται αναγκαστικά τον περιορισμό της κρατικής κυριαρχίας. Σύμφωνα με τη Συνθήκη της Ε.Ε., πρόκειται για μια διαρθρωτική τάση προς μια «ολοένα στενότερη ένωση μεταξύ των λαών της Ευρώπης». Ως εκ τούτου, παρατηρείται μετατόπιση στην εθνική έννομη τάξη λόγω της υπεροχής του δικαίου της Ε.Ε. έναντι των εθνικών δικαίων των κρατών μελών. Περαιτέρω, άξια λόγου είναι και η αλλαγή που σημειώνεται στην ισορροπία δυνάμεων μεταξύ των εθνικών κυβερνήσεων, των κοινοβουλίων και των δημοτικών κυβερνήσεων.

iii. η Συνθήκη του Μάαστριχτ και ο αναπόφευκτος περιορισμός της εθνικής κυριαρχίας

Η υπογραφή της Συνθήκης του Μάαστριχτ το 1992 είχε ως αποτέλεσμα μια σημαντική μεταβολή στην τότε κοινοτική έννομη τάξη, η οποία είχε ιδρυθεί ως οργανισμός στο σύνολό της. Στο πλαίσιο της εν λόγω Συνθήκης, οργανώθηκαν τρεις «πυλώνες» με διακρι-

⁴² Ο.π.,

⁴³ Χρυσομάλλης Μ., *Η Συνθήκη της Λισαβόνας και η βελτίωση της δημοκρατίας και της αποτελεσματικότητας στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, 2010.

τούς σκοπούς και κανόνες λειτουργίας: η Ευρωπαϊκή Κοινότητα, η Κοινή Εξωτερική Πολιτική και Πολιτική Ασφάλειας και η Συνεργασία στον τομέα της Δικαιοσύνης και των Εσωτερικών Υποθέσεων⁴⁴.

Καθένας από αυτούς τους «πυλώνες» είχε ξεχωριστή νομική βάση. Η θέσπιση ειδικών συνταγματικών αρχών για τη μεταβίβαση (μέρους) της κυριαρχίας ενός κράτους μέλους στην Ε.Ε αποτελούσε απαίτηση της συνθήκης αυτής, η οποία οδήγησε στην υιοθέτησή της από τα κράτη μέλη. Τόσο οι αρχικές ρήτρες στα εθνικά συντάγματα, όσο και οι βασικές κατευθυντήριες αρχές της κοινοτικής δράσης έλαβαν απτή μορφή. Οι αρχικές ρήτρες στα εθνικά συντάγματα διατηρήθηκαν⁴⁵.

Πιο συγκεκριμένα, εισήχθησαν στα Συντάγματα γενικές ρήτρες που επέτρεπαν σε ένα κράτος μέλος να περιορίζει την εθνική του κυριαρχία, υπό αμοιβαίους όρους και με σκοπό την ειρήνη και τη δικαιοσύνη στη διεθνή έννομη τάξη. Οι ρήτρες αυτές προστέθηκαν με σκοπό την προώθηση της διεθνούς έννομης τάξης. Οι μορφές αυτών των ρητρών περιλάμβαναν τη μεταβίβαση δικαιωμάτων σε αλλοδαπούς οργανισμούς. Στην περίπτωση της Ελλάδας, το άρθρο 28 παράγραφος 3 του Συντάγματος επιτρέπει τον περιορισμό της άσκησης της εθνικής κυριαρχίας «εάν υπαγορεύεται από σημαντικό εθνικό συμφέρον», ενώ η ερμηνευτική δήλωση του άρθρου αυτού παρουσιάζει τον στόχο της συμμετοχής στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση ως κίνητρο πίσω από τον υπάρχοντα περιορισμό.

Η συμμόρφωση των συνταγμάτων της Γαλλίας και της Γερμανίας με το περιεχόμενο της ΣΕΕ αποτελεί αντικείμενο ιδιαίτερης προσοχής. Αυτές οι δύο χώρες αναγνώρισαν μεν την υπεροχή του δικαίου της Ε.Ε., έθεσαν, όμως, ταυτόχρονα ορισμένα θεμελιώδη όρια. Αφενός, η Γαλλία, δεν κάνει λόγο για εκχώρηση κυριαρχικών δικαιωμάτων, αλλά μάλλον για από κοινού άσκηση συγκεκριμένων αρμοδιοτήτων. Οι εξουσίες αυτές δέον όπως σημειωθεί ότι δεν τροποποιούν τις θεμελιώδεις απαιτήσεις για την άσκηση της κυριαρχίας⁴⁶.

Από την άλλη, η Γερμανία αναγνωρίζει την αποτελεσματικότητα και την προτεραιότητα του ευρωπαϊκού νομικού συστήματος και, ως εκ τούτου, διαθέτει δύο νομικά συστήματα που είναι διακριτά αλλά συντονίζονται μεταξύ τους.⁴⁷

iv. η Συνθήκη της Λισαβόνας και ο περιορισμός που θέτει στα κράτη μέλη της Έ.Ε.

Ωστόσο, η Συνθήκη της Λισαβόνας του 2007 ήταν αυτή που είχε το μεγαλύτερο αντίκτυπο στην Ε.Ε. Μετά την αποτυχημένη προσπάθεια έγκρισης ενός Ευρωπαϊκού Συ-

⁴⁴ Ο.π.,

⁴⁵ Ο.π.,

⁴⁶ Payandeh M., The OMT Judgment of the German Federal Constitutional Court. Repositioning the Court within the European Constitutional Architecture, σε *European Constitutional Law Review*, 13, 2017, σ. 400-416.

⁴⁷ Ο.π.,

ντάγματος, αυτή παρουσιάστηκε ως «η εναλλακτική οδός» που θα μπορούσε να ακολουθηθεί, ενώ συνοδεύτηκε από την είσοδο νέων μελών στην Ένωση.⁴⁸

Στην εθνική νομολογία, η γερμανική συνταγματική θεωρία διαδραμάτισε ουσιαστικό ρόλο, είτε ως πηγή έμπνευσης, είτε ως σημείο αντίθεσης μεταξύ ανταγωνιστικών σχολών σκέψης. Αρχικά, στην απόφαση της Λισαβόνας⁴⁹, το ΟΓΣΔ επέμεινε στην ιδέα της συνταγματικής κυριαρχίας. Εκείνη την εποχή, το δικαστήριο θεωρούσε τα κράτη μέλη ως τις κύριες πολιτικές προσωπικότητες, με την Ε.Ε να ακολουθεί τα βήματά τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η άποψη ότι οι διαρθρωτικές αρχές του Θεμελιώδους Νόμου της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας στο άρθρο 79 παρ. 3 δεν επιδέχονται ουδεμία απολύτως τροποποίηση. Ωστόσο, εφόσον το κράτος διατηρεί την εξουσία να λαμβάνει αποφάσεις για ορισμένα θέματα, οι κυρίαρχες εξουσίες μπορούν να μεταφερθούν στην Ε.Ε υπό την προϋπόθεση ότι συμφωνούν και τα δύο μέρη.⁵⁰

Μολαταύτα, δέον όπως σημειωθεί ότι η κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης το 1989 επέφερε σημαντικές αλλαγές στον τρόπο σκέψης σχετικά με την κυριαρχία και την ολοκλήρωση της Ε.Ε. Η ανάγκη όχι μόνο πολιτικής και συνταγματικής αλλαγής, αλλά και της νομιμότητας των κυρίαρχων συνταγματικών δημοκρατικών κρατών οδήγησε στην τροποποίηση των εθνικών συνταγμάτων, με απώτερο στόχο την ένταξή τους στην Ε.Ε. Στο εσωτερικό των εθνών αυτών κυριάρχησε η αρχή της διαιρεμένης κυριαρχίας -η οποία απορρέει από την έννοια του Kompetenz der Kompetenz- και δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στον καθορισμό της θέσης των εθνικών νομικών καθεστώτων σε σχέση με την υπεροχή του δικαίου της Ε.Ε.⁵¹

Όσον αφορά την κυριαρχία, τα εθνικά Συντάγματα αντιμετώπισαν τις ακόλουθες προκλήσεις:

πρώτον, προκλήσεις σχετικές με τους κανόνες για τη σχέση μεταξύ εθνικού και ενωσιακού δικαίου· δεύτερον, προκλήσεις σχετικές με τον βαθμό στον οποίο η συμμετοχή σε υπερεθνικούς οργανισμούς είναι συνταγματικά επιτρεπτή· και τρίτον, προκλήσεις αφορώσες στους κανόνες για τη μεταβίβαση αρμοδιοτήτων. Ένας μεγάλος αριθμός κρατών έχει ενσωματώσει τους ευρωπαϊκούς κανονισμούς στην εθνική του έννομη τάξη, με τις κατάλληλες τροποποιήσεις φυσικά. Υπάρχουν, ωστόσο και κράτη που προτίμησαν την ερμηνευτική οδό, κυρίως για λόγους συνταγματικής ακαμψίας ή πολιτικής. Η Σλοβακία, η Τσεχική Δημοκρατία και η Σλοβενία είναι μερικά παραδείγματα αυτών των κρατών.

⁴⁸ Ο.π.,

⁴⁹ BVerfGE 123, 267

⁵⁰ Payandeh M., Constitutional Review of EU Law after Honeywell: Contextualizing the relationship between the German Constitutional Court and the EU Court of Justice, σε *Common Market Law Review*, 2011 (48), σ. 9-38.

⁵¹ Ο.π.,

Το Συνταγματικό Δικαστήριο της Τσεχικής Δημοκρατίας έχει εκδώσει αξιοσημείωτη νομολογία. Καταρχάς, στην απόφαση Sugar Quotas III⁵², το Δικαστήριο τόνισε ότι οι εξουσίες που απονέμονται στην Ε.Ε. διατηρούνται εφόσον ασκούνται κατά τρόπο συμβατό με την τσεχική κρατική κυριαρχία και δεν απειλούν το ουσιαστικό εθνικό δίκαιο. Ωστόσο, για να δικαιολογήσει την απόφασή του να μην αναθεωρήσει τους ευρωπαϊκούς κανονισμούς για τις ποσοστώσεις ζάχαρης, στη συγκεκριμένη υπόθεση επικαλέστηκε την αρχή του «συνταγματικού περιορισμού», η οποία είναι άμεση απόρροια των πολιτικών της Ε.Ε και της νομολογίας του ΔΕΕ.

Το επόμενο έτος, το τσεχικό Συνταγματικό Δικαστήριο εξέδωσε δύο ακόμη αποφάσεις σχετικά με τη Συνθήκη της Λισαβόνας I και II. Και οι δύο αυτές αποφάσεις αποδείχθηκαν σημαντικά ορόσημα στην ανάπτυξη μιας έννοιας κυριαρχίας εντός της Ε.Ε. Αφενός, η Lisbon I⁵³ επεσήμανε πως η φύση της Ένωσης δεν θα μεταβληθεί ως αποτέλεσμα της νέας Συνθήκης, ενώ απέρριψε την έννοια της απόλυτης κυριαρχίας. Η έκφραση της κυριαρχίας στη μοναδική δομή που είναι η Ε.Ε. μπορεί να βρεθεί ακριβώς εκεί· πιο συγκεκριμένα, μπορεί να βρεθεί στην ανάθεση αρμοδιοτήτων σε αυτήν, είτε αυτές είναι μόνιμες είτε προσωρινές. Μια δυνατότητα που έχει το αντίθετο αποτέλεσμα από τον περιορισμό της εξωτερικής κυριαρχίας του κράτους, δηλαδή την ενίσχυσή της. Όσον αφορά το πρωτοποριακό άρθρο 50 σχετικά με την αποχώρηση από την Ε.Ε., αυτό καταδεικνύει πόσο σημαντικοί είναι οι ρόλοι των κρατών μελών στη διαδικασία σύνταξης των Συνθηκών.

Από την άλλη, η Lisbon II⁵⁴ ανέδειξε το γεγονός ότι τα κυριαρχικά δικαιώματα ενός κράτους δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν επ' ουδενί ως «άλλοθι» για την παραβίαση των διεθνών ευθυνών του. Μέσω της οικοδόμησης ενός δημοκρατικού κράτους δικαίου, η Ε.Ε. και τα κράτη μέλη συνεργάζονται για να υπερασπιστούν τα βασικά συνταγματικά ιδεώδη που στηρίζουν τη σχέση τους. Αυτός ο πρωτοποριακός οργανισμός αναγνωρίζει και υποστηρίζει το δικαίωμα ενός κράτους μέλους στη δική του κυριαρχία, καθώς και την ικανότητά του να λειτουργεί εκτός των κανόνων που ορίζει το διεθνές δίκαιο.

Σε αυτό το σημείο, οι διαφορές μεταξύ της τσεχικής και της γερμανικής οπτικής σχετικά με τη φύση της σχέσης κράτους μέλους και Ε.Ε γίνονται πιο εμφανείς. Η τσεχική προοπτική αναφέρεται σε μια πλουραλιστική πολυεπίπεδη διακυβέρνηση που βασίζεται στην κοινή κυριαρχία και αρμοδιότητα, ενώ η γερμανική προοπτική περιλαμβάνει τα διδάγματα του δυϊσμού και παρέχει στο κράτος μέλος την ευκαιρία να ασκεί έλεγχο στον τρόπο άσκησης των αρμοδιοτήτων του.

Σε κάθε περίπτωση, η νομολογία που δημιούργησε το πολωνικό Συνταγματικό Δικαστήριο όσον αφορά τη διαδικασία προσχώρησης στην Ευρωπαϊκή Ένωση και τη Συνθήκη

⁵² 2006/03/08 – Pl. S 50/04

⁵³ 2008/11/26 – Pl. S 19/08

⁵⁴ 2009/11/03 – Pl. S 29/09

της Λισαβόνας ήταν υψίστης σημασίας. Οι ανώτατοι δικαστές, βασιζόμενοι στη νομολογία άλλων κρατών μελών, επέστησαν την προσοχή στη λειτουργία των εθνικών συνταγματικών και ανωτάτων δικαστηρίων, καθώς και στη διατήρηση των ευρωπαϊκών συνταγματικών παραδόσεων. Ο σεβασμός των εθνικών ταυτοτήτων αποτελεί τη βάση για το σεβασμό των εθνικών συνταγμάτων που αντικατοπτρίζουν και εγγυώνται την κυριαρχία και την προστασία της συνταγματικής ταυτότητας των κρατών μελών.⁵⁵

2.3 Ανακεφαλαίωση

Σύμφωνα με τον Besselink⁵⁶, η ικανότητα ενός κράτους να περιορίζεται από το κράτος δικαίου και τις διεθνείς δεσμεύσεις του δεν αποτελεί ένδειξη ανεπάρκειας, αλλά μάλλον κυριαρχίας. Συμπερασματικά, πρέπει να λεχθεί ότι υπήρξε μια σημαντική αλλαγή μακριά από τον ουσιοκρατικό χαρακτήρα της πολιτικής και των Συνταγμάτων προς τον ρεαλισμό της έννοιας της κυριαρχίας. Στο πλαίσιο αυτό, η ενεργός συμμετοχή του κράτους σε ένα παγκόσμιο νομικό και πολιτικό πλαίσιο ενισχύεται με την επίτευξη, πράγματι, ευελιξίας και προσαρμοστικότητας στα διακρατικά δίκτυα. Αυτό οφείλεται στην παγκοσμιοποίηση των νομικών και πολιτικών συστημάτων.⁵⁷

Στην πραγματικότητα, δεν υπάρχει άλλος τρόπος να χαρακτηρίσουμε τη συμπεριφορά της Ε.Ε εκτός από μια συμπεριφορά που αναπτύσσεται με σκοπό την εδραίωση μιας ισχυρής παρουσίας στον τομέα των διεθνών υποθέσεων, τηρώντας παράλληλα τους περιορισμούς της δημοκρατικής νομιμότητας. Ως εκ τούτου, στο πλαίσιο αυτής της προσπάθειας, τα κράτη μέλη πρέπει να προσεγγίσουν τα σύγχρονα πρότυπα ανάπτυξης.

Για να επανέλθουμε στο αρχικό ερώτημα της ανά χειράς μελέτης, η απάντηση στο ερώτημα εάν οι ιδέες της εθνικής κυριαρχίας και της Ε.Ε. είναι συμβατές ή ασύμβατες η απάντηση εξαρτάται από το είδος και τον χαρακτήρα που επιδιώκουν να δώσουν οι λαοί και τα κράτη της Ευρώπης στην Ένωση. Σύμφωνα με την συνομοσπονδιακή θεωρία, τα μικρά κράτη μέλη επιδιώκουν να βελτιώσουν την εξωτερική τους κυριαρχία και να εκφράσουν μια ευρωπαϊκή αυτόνομη βούληση. Άλλες θεωρίες επικεντρώνονται στην πολυεθνικότητα και τον πλουραλισμό των λαών της Ένωσης. Τέλος, η στρατηγική της δημιουργίας ενός ευρωπαϊκού δήμου εντυπωσιάζει. Τα πρώτα στάδια για την εφαρμογή αυτής της πολιτικής είναι η επικουρική ευρωπαϊκή ιθαγένεια (ΣΕΕ 9) και η ενίσχυση του ρόλου του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου⁵⁸.

⁵⁵ Besselink L., National and constitutional identity before and after Lisbon, σε *Utrecht Law Review*, 6(3), 2010, σ. 36-49.

⁵⁶ Ο.π.,

⁵⁷ Ο.π.,

⁵⁸ Στράγγα-Ηλιοπούλου Τζ., *Γενική Θεωρία Δικαιωμάτων. Όψεις της πολυεπίπεδης προστασίας στον Ευρωπαϊκό χώρο*, 2018.

Συμπερασματικά, η έννοια της εθνικής κυριαρχίας εδραιώνει μια δυναμική βάση στη σύγχρονη πορεία της Ευρώπης, φέρνοντας μαζί της νέο νόημα και πεδίο εφαρμογής. Εναπόκειται τώρα στα επιμέρους κράτη να διασφαλίσουν ότι διαδραματίζουν ενεργό ρόλο στις αποφάσεις που λαμβάνονται σχετικά με τις αρμοδιότητες που έχουν ανατεθεί στην Ε.Ε. μέσω της παρουσίας τους στα θεσμικά όργανα και τις διαδικασίες της Ε.Ε., καθώς και να προβάλλουν μια ισχυρή εικόνα στη διεθνή σκηνή⁵⁹.

Κεφάλαιο 3^ο : Η συνταγματική ταυτότητα των κρατών μελών.

3.1 Από την εθνική στη συνταγματική ταυτότητα των κρατών μελών. Η θεωρητική ανάλυση και το περιεχόμενο των δύο εννοιών.

Αν η εποχή μας μπορεί να θεωρηθεί ως μια περίοδος ανάκτησης ταυτοτήτων, θρησκευτικών, πολιτιστικών και εθνοτικών, η οποία έχει να κάνει με την ανασφάλεια που φαίνεται να προκαλεί το αφηρημένο και ιδανικό κοσμοπολίτικο μοντέλο της παγκοσμιοποιημένης κοινωνίας, αλλά και την κρίση που διέρχεται το Κράτος Δικαίου, καθώς η πολιτισμική πολυχρωμία οδηγεί συχνά σε πρακτικές που αμφισβητούν βασικές σταθερές του σύγχρονου συνταγματισμού, τότε η ίδια η έννοια της εθνικής-συνταγματικής ταυτότητας μπορεί να αποτελέσει κριτήριο για το τι συνιστά επιτυχή ανάκαμψη.

Η εθνική συνταγματική ταυτότητα περιέχει, εκτός από τη δεδομένη αναφορά της στο έθνος, τα συστατικά στοιχεία της συνταγματικής δομής του κράτους, τα οποία το ίδιο προβάλλει ως «ανυπέρβλητα», «θεμελιώδη» και, ως εκ τούτου, «αδιαπραγμάτευτα», ως πυρήνα της αυτονομίας του, η οποία δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να παραχωρηθεί, διότι τότε θα απωλέσει μέρος της κυριαρχίας του.

Κατ' εικόνα και ομοίωση της ατομικής ταυτότητας, δοθέντος ότι το Κράτος φέρει τα «ανθρωπολογικά» χαρακτηριστικά του προσώπου, η εθνική συνταγματική ταυτότητα περιέχει τα συστατικά στοιχεία της συνταγματικής δομής του. Γι' αυτό, το υπό εξέταση ζήτημα αποκτά υπαρξιακή σημασία, τόσο συμβολικά όσο και πρακτικά, για τα κράτη μέλη, αλλά και για την Ε.Ε και τα αρμόδια όργανά της, τα οποία, στο πλαίσιο της αρμοδιότητάς τους, είναι επιφορτισμένα με την έκδοση απόφασης σχετικά με τη συμβατότητα της ταυτότητας του κράτους με τις θεμελιώδεις αξίες της Ένωσης, δηλαδή τον καθορισμό της αντικειμενικής σημασίας του, σύμφωνα με το άρθρο 4 παράγραφος 2 της ΣΕΕ.⁶⁰

Περαιτέρω, θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο ορισμός της ταυτότητας προκύπτει από μια διαλεκτική σχέση μεταξύ των εθνικών εννόμων τάξεων και της έννομης τάξης της Ε.Ε. Η σχέση αυτή, η οποία ξεκίνησε με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ και συνεχίστηκε με την

⁵⁹ Ο.π.,

⁶⁰ Payandeh M., The OMT Judgment of the German Federal Constitutional Court. Repositioning the Court within the European Constitutional Architecture, σε *European Constitutional Law Review*, 13, 2017, σ. 400-416.

πλήρη ανάπτυξη της έννοιας στη Συνθήκη της Λισαβόνας, τροφοδοτεί έναν συνεχή διάλογο μεταξύ δικαστών, ανώτατων ή συνταγματικών εθνικών δικαστηρίων και του ΔΕΕ, ο οποίος μπορεί να είναι αρκετά έντονος κατά καιρούς. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι αποτελεί πεδίο ερμηνευτικής διαμάχης μεταξύ των δικαστηρίων που αναλαμβάνουν να της δώσουν το περιεχόμενο της ευρείας δομής της, καθώς πρόκειται για έναν όρο εξαιρετικά ανοικτής σημασιολογικής υφής που ταιριάζει και σε εξω-νομικούς ορισμούς.

Σε αυτό το ερμηνευτικό πλαίσιο, η έννοια της συνταγματικής ταυτότητας, όπως έχει αναδυθεί στην ήδη υπάρχουσα βιβλιογραφία, λειτουργεί με δύο διαφορετικούς τρόπους: ως «ασπίδα», εκ μέρους του ΔΕΕ, όταν το τελευταίο την επικαλείται ως νόμιμο περιορισμό του δικαίου της Ε.Ε, χωρίς να διαταράσσει την αρχή της υπεροχής και τον πυρήνα της αξίας της, και ως «σπαθί», εκ μέρους των εθνικών δικαστηρίων, όταν την επικαλούνται ως προπύργιο για τη μεταβίβαση κυρίαρχων αρμοδιοτήτων κατά την άποψή τους στην Ένωση.⁶¹

i. η συνταγματική ταυτότητα σε σχέση με το ευρωπαϊκό μοντέλο

Η συνταγματική και η εθνική ταυτότητα είναι ουσιαστικά συνώνυμες στις ιδρυτικές Συνθήκες της Ε.Ε. Έτσι, στη Συνθήκη του Μάαστριχτ γίνεται λόγος για «εθνική ταυτότητα και σεβασμό των κυβερνητικών συστημάτων που βασίζονται σε δημοκρατικές αρχές», στη Συνθήκη του Άμστερνταμ για «εθνική ταυτότητα» των κρατών μελών και στη Συνθήκη της Λισαβόνας για «εθνική ταυτότητα σύμφυτη με τη θεμελιώδη πολιτική και συνταγματική δομή των κρατών μελών».⁶²

Επιπλέον, στο προοίμιο του ΧΘΔΕΕ αναγνωρίζεται ότι η Ένωση σέβεται την «εθνική ταυτότητα των κρατών μελών της και την οργάνωση των πολιτών και των αρχών της σε εθνικό, περιφερειακό και δημοτικό επίπεδο». Ως εκ τούτου, φαίνεται ότι η επίκληση της ταυτότητας από την Ε.Ε χρησιμεύει, πρωτίστως, ως ασπίδα για τις ατομικές ιδιορρυθμίες των κρατών μελών, ως κενό μέσω του οποίου μπορούν να ξεφύγουν από την ομοιομορφία και την ομοιογένεια της Ένωσης και ως αδιάβατο εμπόδιο για τη διατήρηση της ετερότητας στο πλαίσιο της ομοιότητας.⁶³

Σύμφωνα με τα λόγια του Γενικού Εισαγγελέως Maduro, ο οποίος διετέλεσε γενικός εισαγγελέας του Δικαστηρίου, «δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι εθνικές αρχές, και ιδίως τα συνταγματικά δικαστήρια, πρέπει να αναγνωριστούν ως αρμόδιες για τον προσδιορισμό της φύσης των ειδικών εθνικών χαρακτηριστικών που μπορούν να δικαιολογήσουν μια τέτοια διαφορετική μεταχείριση». Στην πραγματικότητα, τα συνταγματικά δικαστήρια

⁶¹ Jimenez L. A., *Constitutional Empathy and Judicial Dialogue in the European Union*, σε *European Public Law*, 24, 2018, 57-72.

⁶² Amato G./Cartabria M./de Prettis D./Sciarra S., *Constitutional Adjudication within a European Composite Constitution – A view from the bench*, σε *Italian Journal of Public Law*, 10, 2018, σ. 485-504.

⁶³ Χρυσομάλλης Μ., *Ευρωπαϊκή Οικονομική Διακυβέρνηση. Ζητήματα Δημοκρατίας και σεβασμού των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων*, σε *Τιμητικό Τόμο για τον Καθηγητή Παναγιώτη Κανελλόπουλο*, 2015, σ. 887-922.

είναι σε καλύτερη θέση από άλλα είδη δικαστηρίων να αξιολογούν τη συνταγματική ταυτότητα των κρατών μελών, την οποία η Ένωση προτίθεται να προστατεύσει. Ωστόσο, εναπόκειται στο Δικαστήριο να εξακριβώσει κατά πόσον μια τέτοια αξιολόγηση είναι σύμφωνη ή όχι με τα θεμελιώδη δικαιώματα και τους στόχους ως προς τους οποίους ελέγχει τη συμμόρφωση στο πλαίσιο της Κοινότητας». ⁶⁴

Η ερμηνεία της εθνικής συνταγματικής ταυτότητας από το ΔΕΕ έχει, κατά γενικό κανόνα, κεντρομόλο και θετικιστικό χαρακτήρα. Με τον τρόπο αυτό διασφαλίζεται, ιδίως, στο επίπεδο της ιεραρχίας των κανόνων δικαίου, η αρχή της υπεροχής του δικαίου της Ένωσης έναντι (και) του εθνικού Συντάγματος και, ως εκ τούτου, καθίσταται δυνατή η σύγκλιση των εθνικών εννόμων τάξεων σε μια κοινή ευρωπαϊκή παράδοση.

Όπως σημειώθηκε παραπάνω, το Δικαστήριο της Ένωσης έχει αποφανθεί ήδη από τη δεκαετία του 1970 με την απόφαση *Internationale Handelsgesellschaft* ότι η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, στο πλαίσιο του δικαίου της Ένωσης, μπορεί να εμπνέεται από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών, αλλά πρέπει να διασφαλίζεται στο πλαίσιο της δομής και των στόχων της Κοινότητας. Επιπλέον, το ΔΕΕ απέδειξε, σε μια απροσδόκητη στιγμή, τον σεβασμό του για την πολιτιστική ή αξιακή εθνική ταυτότητα ενός κράτους μέλους στην απόφαση *Omega*. Στην υπόθεση αυτή, το Δικαστήριο σε προδικαστικό ερώτημα που υποβλήθηκε ενώπιόν του από γερμανικό Δικαστήριο, σχετικά με τη συμβατότητα της απαγόρευσης των παιχνιδιών, τα οποία προσβάλλουν την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, όπως αυτή κατοχυρώνεται στο γερμανικό Σύνταγμα, έκρινε ότι ήταν θεμιτό να περιοριστεί το δικαίωμα να παίζονται τέτοιου είδους βιντεοπαιχνίδια. ⁶⁵

Ένα βήμα προς την κατεύθυνση αυτή πραγματοποιείται με το άρθρο 53 του ΧΘΔΕΕ, το οποίο ορίζει ότι «καμία διάταξη του παρόντος Χάρτη δεν πρέπει να ερμηνεύεται ως περιορίζουσα ή θίγουσα τα δικαιώματα του ανθρώπου και τις θεμελιώδεις ελευθερίες που αναγνωρίζονται στα αντίστοιχα πεδία εφαρμογής από το δίκαιο της Ένωσης, το διεθνές δίκαιο και τις διεθνείς συμβάσεις, στις οποίες η Ένωση, ή όλα τα κράτη μέλη, είναι συμβαλλόμενα μέρη». ⁶⁶

Αντιθέτως, όπως επιβεβαίωσε το Δικαστήριο στην απόφαση *Melloni* ⁶⁷, η ενότητα και η αποτελεσματικότητα του δικαίου της Ε.Ε πρέπει να διαφυλαχθούν, υπό την προϋπόθεση, βεβαίως, ότι το δίκαιο αυτό παρέχει πληρέστερη προστασία του δικαιώματος έναντι των εθνικών κανόνων δικαίου. Στο ίδιο πνεύμα, το ΔΕΕ έκρινε στην απόφαση *Taricco* ότι η

⁶⁴ Payandeh M., *Constitutional Review of EU Law after Honeywell: Contextualizing the relationship between the German Constitutional Court and the EU Court of Justice*, σε *Common Market Law Review*, 2011 (48), σ. 9-38.

⁶⁵ Ο.π.,

⁶⁶ Τσάτσος Δ., *Επίμαχες Έννοιες της Ευρωπαϊκής Ενωσιακής Έννομης Τάξης. Μεθοδολογική συμβολή στην ερμηνεία των ευρωπαϊκών ενωσιακών θεσμών*, 1997.

⁶⁷ ΔΕΕ, Stefano Melloni, C-399/11

ιταλική διάταξη σχετικά με την παραγραφή των ποινικών αδικημάτων δεν πρέπει να ληφθεί υπόψη, λόγω της αποτελεσματικότερης προστασίας του άρθρου 325 της Συνθήκης της Λισαβόνας στον τομέα των οικονομικών συμφερόντων της Ένωσης.⁶⁸

Ωστόσο, το Ιταλικό Συνταγματικό Δικαστήριο (εφεξής ΙΣΔ) αμφισβήτησε αργότερα αυτή την επιταγή του ΔΕΕ. Στο προδικαστικό του ερώτημα προς το ΔΕΕ στην υπόθεση «MAS και MB»,⁶⁹ το ΙΣΔ υποστήριξε ότι ο κανόνας παραγραφής στην ιταλική έννομη τάξη αφορά κανόνα ουσιαστικού ποινικού δικαίου. Ως εκ τούτου, η μη εφαρμογή της παραβιάζει τη θεμελιώδη αρχή της νομιμότητας των ποινών, η οποία ορίζει ότι δεν πρέπει να υπάρχει έγκλημα και τιμωρία χωρίς νόμο (*nullum crimen nulla poena sine lege*), και ιδίως την αρχή ότι οι προγενέστερες διατάξεις του ποινικού δικαίου που επισείουν μεγαλύτερες ποινές δεν πρέπει να εφαρμόζονται αναδρομικά.⁷⁰

Στην απάντησή του, το ΔΕΕ επαναλαμβάνει ότι ο εθνικός νομοθέτης είναι υπεύθυνος για τη διασφάλιση της συνεπούς εφαρμογής του νόμου, αλλά αναγνωρίζει ότι⁷¹ «εν προκειμένω, κατά τον χρόνο των πραγματικών περιστατικών της κύριας δίκης, η προθεσμία παραγραφής που ίσχυε για τα αδικήματα του ΦΠΑ δεν είχε εναρμονιστεί με την Οδηγία (ΕΕ) 2017/1371 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, στις 5 Ιουλίου 2017, για την καταπολέμηση της απάτης και, εν κατακλείδι, ότι ο σημαντικότερος παράγοντας που θα λάβει υπόψη κατά τη λήψη απόφασης σχετικά με τον τρόπο επίλυσης αυτής της διαφοράς και κάθε άλλης που εμπεριέχει την ιδέα της ταυτότητας είναι το κατά πόσον υπάρχει πλήρης ή έστω επαρκής εναρμόνιση του επιπέδου προστασίας των δικαιωμάτων της Ένωσης εντός των εννόμων τάξεων των εθνικών κρατών. Σε περίπτωση που δεν υπάρχει, ευνοείται η εφαρμογή της εθνικής διάταξης· υπό την προϋπόθεση, βεβαίως, ότι οι βασικοί στόχοι των Συνθηκών της Ευρωπαϊκής Ένωσης δεν επηρεάζονται από την εφαρμογή της εθνικής διάταξης.»⁷²

Ακόμη πιο σημαντική για την εδραίωση της υπεροχής του δικαίου της Ε.Ε., στην προκειμένη περίπτωση στον τομέα της νομισματικής και οικονομικής πολιτικής, είναι η απόφαση *Gauweiler*⁷³ που εκδόθηκε από το ΔΕΕ, σχετικά με το πρόγραμμα αγοράς OMT της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας. Ειδικότερα, το ΔΕΕ τόνισε την υπεροχή του δικαίου της Ε.Ε. και τη συμβατότητα του προγράμματος με τη δημοσιονομική κυριαρχία της Γερμανίας, επιβάλλοντας ορισμένους όρους για την εφαρμογή του. Οι όροι αυτοί σχεδιάστηκαν για να διασφαλίσουν ότι το πρόγραμμα θα εφαρμοζόταν κατά τρόπο που δεν θα έθετε σε κίνδυνο καμία από αυτές τις αρχές.

⁶⁸ Komarek J., *The place of Constitutional Courts in the EU*, σε *European Constitutional Law Review*, 9, 2013, σ. 420-450.

⁶⁹ ΔΕΕ C-42/17, M.A.S. και M.B.

⁷⁰ Ο.π.,

⁷¹ Ο.π.,

⁷² Ο.π.,

⁷³ ΔΕΕ-62/14,

Ακολουθώς, η εθνική συνταγματική ταυτότητα δεν πρέπει να έρχεται σε σύγκρουση με τον πυρήνα της Ένωσης, καθώς το ΔΕΕ αναγνωρίζει μια κοινή συνταγματική παράδοση που πρέπει να διατηρείται έναντι κάθε εθνικής και συνταγματικής ιδιαιτερότητας. Ως εκ τούτου, σύμφωνα με τη νομολογία του ΔΕΕ, η νομική απόκλιση από την τελευταία συνεπάγεται ότι ο πυρήνας και οι αξίες του άρθρου 2 ΣΕΕ δεν μπορούν να θιγούν, όπως, βεβαίως, και η έννοια της έντιμης συνεργασίας στο άρθρο 4 παράγραφος 4 της ΣΕΕ. Ωστόσο, οι αναγνωριστικές σημάνσεις σε περιπτώσεις όπου το ΔΕΕ έχει αποδεχθεί την κάμψη του δικαίου της Ε.Ε είναι μάλλον αδύναμες και δεν έχουν μεγάλη βαρύτητα. Αυτό συμβαίνει, για παράδειγμα, στην απόφαση Sayn-Wittgenstein⁷⁴ σχετικά με την κατάργηση των τίτλων ευγενείας στην Αυστρία και την προστασία της λιθουανικής εθνικής γλώσσας στην απόφαση Vardyn.⁷⁵ Από την άλλη, δέον όπως σημειωθεί ότι το Δικαστήριο δεν εμπλέκεται σε πολιτιστικά ή ηθικο-πολιτικά προβλήματα ζωτικής σημασίας για τα κράτη μέλη (επί παραδείγματι η άμβλωση είναι παράνομη στην Ιρλανδία). Συμπερασματικά, η ερμηνεία της έννοιας της ταυτότητας από το ΔΕΕ επικεντρώνεται κυρίως σε μια διαρκή κανονιστική επιβεβαίωση της τάξης και της υπεροχής της Ε.Ε.

Ένα παρόμοιο φιλοευρωπαϊκό πνεύμα φαίνεται να διατρέχει μια σειρά εμβληματικών αποφάσεων των ανώτατων εθνικών δικαστηρίων. Οι αποφάσεις αυτές, παρά τις δεδηλωμένες συνταγματικές επιφυλάξεις τους σχετικά με το δίκαιο της Ε.Ε εκφράζουν, άμεσα ή έμμεσα, θετική στάση ή ακόμη και προσδοκία έναντι της προοπτικής της πληρέστερης προστασίας των δικαιωμάτων από το δίκαιο της Ε.Ε.⁷⁶

Από αυτή την άποψη, αποφάσεις όπως η Frontini και η Solange I φαίνεται να ενεργούν ως αγγελιοφόροι της συνταγματοποίησης της έννομης τάξης της Ε.Ε. και της αποτελεσματικότερης διασφάλισης των δικαιωμάτων σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Ειδικότερα, στην απόφαση Solange I (1974)⁷⁷, το γερμανικό Δικαστήριο δεν υπονομεύει τη δυναμική του δικαίου της Ένωσης, αλλά, αντίθετα, καλεί την Ένωση να επεκτείνει και να ενισχύσει την προστασία των δικαιωμάτων. Αυτός είναι ένας στόχος που το ίδιο δικαστήριο, λίγα χρόνια αργότερα, στην απόφαση Solange II (1986),⁷⁸ επιβεβαιώνει ότι έχει ήδη επιτευχθεί.

Σημειώνεται, δε, ότι ο διάλογος μεταξύ του ΔΕΕ και των εθνικών δικαστηρίων καταλήγει, πάντα από την άποψη της ταυτότητας, σε μια θεμελιώδη και ανυπέρβλητη συναίνεση στον τομέα των δικαιωμάτων και των βασικών αρχών του κράτους δικαίου, της δημοκρατικής αρχής ή του δημοκρατικού χαρακτήρα του κράτους, ως ουσιωδών στοιχείων

⁷⁴ ΔΕΕ-208/09

⁷⁵ ΔΕΕ -391/09, Malgožata Runevič-Vardyn κατά Vilniaus miesto savivaldybes administracija, 2011. Σημειώνεται ότι το ΔΕΕ παράπεμψε στα εθνικά δικαιοδοτικά όργανα της Λιθουανίας τη τελική απόφαση.

⁷⁶ Konstadinides Th., Constitutional Identity as a Shield and as a Sword: The European Legal Order within the Framework of National Constitutional Settlement, σε *The Cambridge Yearbook of European Legal Studies*, 13, 2010-2011, σ. 195-218.

⁷⁷ BVerfGE 37, 271 (282)

⁷⁸ BVerfGE 73, 339

της κρατικής κυριαρχίας, όπως υπενθυμίζει το ΟΓΣΔ και το Γαλλικό Συνταγματικό Συμβούλιο στις αποφάσεις τους για τη Συνθήκη του Μάαστριχτ.⁷⁹

Άλλωστε, η διατήρηση μιας κοινής ευρωπαϊκής συνείδησης, η οποία στηρίζεται στα θεμελιώδη επιτεύγματα της δυτικής νεωτερικότητας, λαμβάνει τη μορφή μιας αναστοχαστικής άσκησης που φέρνει στην επιφάνεια, παρά τις επιμέρους εθνικές διαφορές και ιδιαιτερότητες, τις βασικές αξίες που στηρίζουν την κοινή μας ύπαρξη. Είναι σαφές, ωστόσο, ότι έχει συμβεί το ακριβώς αντίθετο, καθώς η συζήτηση για την συνταγματική ταυτότητα των κρατών μελών σε ζητήματα όπως η ιθαγένεια, η θρησκεία και η πολιτιστική κοινωνία εν γένει έχει επιστρέψει εμφιασμένα στο προσκήνιο. Αυτό συμβαίνει παρά το γεγονός ότι, όπως παρατηρεί ο Faraguna⁸⁰, ο νομικός και συνταγματικός εμπλουτισμός της έννοιας στη Συνθήκη της Λισαβόνας θα μπορούσε να την αποδυναμώσει ιστορικά-κοινωνικά.

ii. μια εθνική διαφωνία σχετικά με τη συνταγματική ταυτότητα

Από τα μέσα της δεκαετίας του 2000, η εθνική και συνταγματική ταυτότητα έχει αρχίσει να αποκτά πιο διακριτά εθνικά χαρακτηριστικά, υπό την έννοια μιας μη εκχωρημένης αυτονομίας των κρατών μελών, υποδεικνύοντας ανοιχτά την ιδιαιτερότητα και τη μοναδικότητά τους. Αυτές οι αλλαγές συνέβησαν ως απάντηση στην αυξανόμενη συνειδητοποίηση της σημασίας της διατήρησης μιας αίσθησης εθνικής ενότητας. Στην πραγματικότητα, η ταύτιση χρησιμεύει ως υποκατάστατο της σταθερά παρακμάζουσας κυριαρχίας.⁸¹

Η νομολογία των εθνικών δικαστηρίων επικεντρώνεται τώρα λιγότερο σε μια αισιόδοξη προοπτική διασφάλισης των δικαιωμάτων για την Ένωση και περισσότερο στη δημιουργία σαφών κόκκινων γραμμών στο ζήτημα της ανάθεσης κρατικών αρμοδιοτήτων ή σε τομείς που είναι ιδιαίτερα ευαίσθητοι για τα κράτη μέλη, όπως το νόμισμα ή ο κοσμικός χαρακτήρας του κράτους, ή, πιο πρόσφατα, μετά την οικονομική κρίση και τη δημιουργία μηχανισμών για τη διάσωση του ευρώ, τη χρηματοπιστωτική αυτονομία.

Ήδη από την απόφαση του γαλλικού Συνταγματικού Συμβουλίου σχετικά με τη Συνθήκη για τη θέσπιση Συντάγματος της Ευρώπης (2004), γίνεται αναφορά σε θεμελιώδεις πτυχές της εθνικής συνταγματικής τάξης, όπως η *laïcité*, τις οποίες η Ένωση δεν μπορεί να νομοθετήσει σε κανονιστικό επίπεδο.⁸²

⁷⁹ Lupo N., The Advantage of Having the First Word in the Composite European Constitution, σε *Italian Journal of Public Law*, 10, 2018, σ. 186-204.

⁸⁰ Faraguna P., Constitutional Identity in the EU-A Shield or a Sword, σε *German Law Journal* 18, 2017, σ. 1617-1640.

⁸¹ Fasone Ch., Do Constitutional Courts Care about Parliaments in the Euro Crisis: on the Precedence of the Constitutional Identity Review, σε *Italian Journal of Public Law*, 10, 2018, σ. 351-388.

⁸² Fabbrini F./Sajo A., The dangers of Constitutional identity, σε *European Law Journal*, 25, 2019, σ. 457-473.

Από την άλλη πλευρά, σημειώνεται πως το ΟΓΣΔ πρωτοστατεί στην απόφασή του για τη Συνθήκη της Λισαβόνας (2009). Στην απόφαση αυτή, η συνταγματική ταυτότητα αντικαθιστά την έννοια της εθνικής κυριαρχίας και της αυτοδιάθεσης του γερμανικού λαού ως τελικού φορέα της συντακτικής εξουσίας, ενώ υπογραμμίζει τον δικαστικό έλεγχο των πράξεων των θεσμικών οργάνων της Ε.Ε. Σύμφωνα με το ΟΓΣΔ υπάρχουν ορισμένοι τομείς πολιτικής που συνδέονται άμεσα με τη γερμανική συνταγματική ταυτότητα, όπως το ποινικό δίκαιο, ο στρατός και η αστυνομία, οι μείζονες πολιτικές για το κράτος πρόνοιας και την οικονομική πολιτική ή οι αποφάσεις πολιτιστικού ενδιαφέροντος (οικογενειακό δίκαιο, εκπαίδευση). Σε αυτούς τους τομείς πολιτικής, δεν είναι δυνατή η ανάθεση αρμοδιοτήτων στην Ένωση.

Στην απόφασή του 653/2012 σχετικά με τη Συνθήκη Σταθερότητας της Ε.Ε, το γαλλικό Συνταγματικό Συμβούλιο αναφέρθηκε για άλλη μια φορά στην έννοια της κρατικής κυριαρχίας στο πλαίσιο της αποτροπής της μεταβίβασης αρμοδιοτήτων.

Ως εκ τούτου, η γαλλογερμανική νομολογία αναδεικνύει ένα πεδίο αντίδρασης στην ευρωπαϊκή κυριαρχία, ιδίως υπό την έννοια της υπενθύμισης στο ΔΕΕ της θεμελιώδους ελευθερίας ή, πιο συγκεκριμένα, της δυνατότητας των κρατών μελών να μην εκχωρούν τις κυριαρχικές τους εξουσίες.

Έτσι, η έννοια της ταυτότητας αναπτύσσεται ως θεμελιώδης και συγκρουσιακή ετερότητα των κρατών μελών, η οποία εμπλουτίζεται με εξω-νομικά (όπως οικονομικά, πολιτιστικά και κοινωνικά) δεδομένα. Με άλλα λόγια, αποκτά, ως γενικό περίγραμμα, τον χαρακτήρα μιας ηθικο-πολιτικής εξαίρεσης.

3.2 Η συνταγματική ταυτότητα των κρατών μελών στο πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο.

Είναι βέβαιο ότι η έννοια της συνταγματικής ταυτότητας προστέθηκε αναδρομικά στο λεξικό του δικαίου της Ένωσης. Αυτό δεν σημαίνει, φυσικά, ότι εμφανίστηκε από το πουθενά ή *ex nihilo*, αφής στιγμής η γενική αρχή της εθνικής ταυτότητας χρησίμευσε ως θεμέλιο για τη συνταγματική ταυτότητα που ενεγράφη στις Συνθήκες της Ε.Ε.⁸³

ι. Συνθήκη του Μάαστριχτ και το ζήτημα των εθνικών ταυτοτήτων

Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι η Συνθήκη του Μάαστριχτ, η οποία υπογράφηκε το 1992, ήταν η πηγή της πρώτης αναφοράς στον όρο «εθνική ταυτότητα» και η ανάγκη διασφάλισης της κρίθηκε επιτακτική. Μέχρι αυτό το σημείο, δεν υπήρχε τεκμηριωμένη αναφορά σε αυτήν την έννοια σε κανένα από τα κείμενα του κοινοτικού δικαίου που ίσχυαν κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου. Ο σχηματισμός εθνικών ταυτοτήτων ως άμεσο αποτέλεσμα της δημιουργίας νέων κρατικών, εθνικά ομογενοποιημένων θεσμών μετά την

⁸³ Faraguna P., Taking Constitutional identities Away from the Courts, σε *Brooklyn Journal of International Law*, 41, 2016, σ. 491-578.

κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης, της Γιουγκοσλαβίας και της Τσεχοσλοβακίας είναι αναμφισβήτητα γεμάτος σημασιολογικές επιπλοκές.⁸⁴ Η Ευρωπαϊκή Ένωση τροποποίησε το νομικό της πλαίσιο για να συμμορφωθεί με την επικρατούσα ιδεολογία της εποχής ενσωματώνοντας την έννοια της εθνικής ταυτότητας.⁸⁵

Το άρθρο ΣΤ, παράγραφος 1, της Συνθήκης του Μάαστριχτ εισήγαγε για πρώτη φορά στον ευρωπαϊκό συνταγματισμό την έννοια της εθνικής ταυτότητας των κρατών μελών με την ακόλουθη διάταξη: «Η Ένωση σέβεται την εθνική ταυτότητα των κρατών μελών της, των οποίων τα συστήματα διακυβέρνησης βασίζονται σε δημοκρατικές αρχές».

Κατά συνέπεια, εύλογα παρατηρείται ότι η Συνθήκη του Μάαστριχτ, ένα σημαντικό ορόσημο στην εξέλιξη του δικαίου της Ε.Ε. και της ίδιας της ιστορίας της Ε.Ε., ήταν υπεύθυνη για μια σειρά εξαιρετικά σημαντικών εξελίξεων που έλαβαν χώρα στο πλαίσιο της Ένωσης. Σημαντικές καινοτομίες όπως η ίδρυση της Ευρωπαϊκής Ένωσης και η θέσπιση διατάξεων για θέματα που σχετίζονται με τα εθνικά συντάγματα και την κρατική κυριαρχία, όπως η νομισματική ένωση, η ευρωπαϊκή ιθαγένεια και η συνεργασία σε θέματα εξωτερικής πολιτικής, δικαιοσύνης και εσωτερικών υποθέσεων, δημιούργησαν ανισορροπία υπέρ του ευρωπαϊκού κεκτημένου και της επέκτασης των ορίων του ευρωπαϊκού εγχειρήματος.⁸⁶

ii. η σχέση μεταξύ της Συνθήκης του Άμστερνταμ και της εθνικής ταυτότητας

Μετά από αυτό, το άρθρο ΣΤ ενσωματώθηκε στη Συνθήκη του Άμστερνταμ, η οποία αργότερα έγινε το άρθρο 6 της ΣΕΕ. Μετά από μερικές τροποποιήσεις στη διατύπωση της παραγράφου 3, το άρθρο αυτό αναφέρει ότι «η Ένωση θα πρέπει να σέβεται την εθνική ταυτότητα των κρατών μελών της». Το γεγονός ότι η ρήτρα για την εθνική ταυτότητα βρίσκεται στις πρώτες παραγράφους της Συνθήκης και συνοδεύεται από σημαντικές δηλώσεις της Ε.Ε σχετικά με τον σεβασμό της ελευθερίας, της δημοκρατίας, των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και του κράτους δικαίου δείχνει ότι πρόθεση των κρατών μελών ήταν να τονίσουν τη σημασία της. Ήταν η πρώτη φορά που η Ένωση αναγνώρισε ότι εξαρτάται από τα κράτη μέλη της και αντί να προσπαθήσει να τα προσπεράσει, συνειδητοποίησε ότι πρέπει να τα σεβαστεί.⁸⁷

iii. η Συνθήκη για τη θέσπιση του Ευρωπαϊκού Συντάγματος και η ρήτρα που είναι γνωστή ως «Christophersen»

Η ρήτρα για την προστασία των εθνικών ταυτοτήτων ήταν θέμα συζήτησης κατά τη διάρκεια των διαβουλεύσεων για τη Συνθήκη για τη δημιουργία του Ευρωπαϊκού Συ-

⁸⁴ Ο.π.,

⁸⁵ Besselink L., National and constitutional identity before and after Lisbon, σε *Utrecht Law Review*, 6(3), 2010, σ. 36-49.

⁸⁶ Ο.π.,

⁸⁷ Ο.π.,

ντάγματος. Οι εν λόγω διαπραγματεύσεις ήταν εξαιρετικά σημαντικές, δεδομένου ότι η τελικά διαμορφωθείσα διάταξη αποτέλεσε τον πρόδρομο της διάταξης του άρθρου 4 παράγραφος 2 της Συνθήκης της Λισαβόνας. Η εν λόγω διάταξη όριζε ότι «η Ένωση σέβεται την ισότητα των κρατών μελών ενώπιον του Συντάγματος και την εθνική τους ταυτότητα, η οποία είναι συμφυής με τη θεμελιώδη πολιτική και συνταγματική τους δομή, συμπεριλαμβανομένης της περιφερειακής και τοπικής αυτοδιοίκησης». Η ρήτρα Christophersen, γνωστή και ως ρήτρα εθνικής ταυτότητας, αποτελεί εναλλακτική λύση στην ιδέα της κατάρτισης καταλόγου όλων των αρμοδιοτήτων που απονέμονται στα κράτη μέλη ή της διαμόρφωσης ενός Χάρτη με τα δικαιώματα των κρατών μελών, οι οποίες τελικώς απορρίφθηκαν.⁸⁸

Σημειώνεται ότι υπήρχε πάντα η πρόθεση να αποκτήσει η ρήτρα εθνικής ταυτότητας πιο συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που θα διευκρίνιζαν περαιτέρω το περιεχόμενό της, ενώ ταυτόχρονα θα «προστάτευαν» βασικούς τομείς που εξακολουθούσαν να εμπίπτουν στη δικαιοδοσία των αντίστοιχων κυριαρχιών των κρατών μελών. Εν τέλει βρέθηκε η «χρυσή τομή» και η εν λόγω ρήτρα περιέλαβε επεξηγηματικές διατάξεις ως προς το περιεχόμενο της έννοιας της εθνικής ταυτότητας, ώστε να συμπεριλάβει τομείς που από τη «φύση» τους εμπίπτουν στην αρμοδιότητα των εθνικών νόμων, όπως η πολιτική και συνταγματική δομή, αλλά και η περιφερειακή και τοπική αυτοδιοίκηση.⁸⁹

Από τη συνολική εξέταση του σχεδίου Ευρωπαϊκού Συντάγματος προκύπτει ότι η διάταξη με τίτλο «Σχέσεις μεταξύ της Ένωσης και των κρατών μελών» προϋπήρχε της ρήτρας για την υπεροχή του δικαίου της Ένωσης. Υπό το πρίσμα αυτό, η ρήτρα ταυτότητας στο σχέδιο θέσπισης του Ευρωπαϊκού Συντάγματος θα χρησίμευε ως ένα είδος ρήτρας διασφάλισης. Η ρήτρα αυτή θα προσέδιδε στα εθνικά συνταγματικά δικαστήρια την εξουσία να θέτουν συνταγματικά όρια στην αρχή της υπεροχής του δικαίου της Ε.Ε, αποτρέποντας παράλληλα μια πιο εκτεταμένη αλλά βραδύτερη μεταβίβαση αρμοδιοτήτων από τα κράτη μέλη στην Ε.Ε σε ευαίσθητους τομείς που σχετίζονται με την εθνική ταυτότητα και την κρατική κυριαρχία.⁹⁰

3.3 Η συνταγματική ταυτότητα των κρατών μελών στην νομολογία των εθνικών δικαστηρίων και του ΔΕΕ.

3.3.1 Η νομολογία των εθνικών δικαστηρίων των κρατών μελών.

Νέες συνθήκες προέκυψαν μόλις η Συνθήκη της Λισαβόνας κατέστη νομικά δεσμευτική το 2009. Αρχικά διστακτικά, τα ανώτατα δικαστήρια των κρατών μελών άρχισαν να εφαρμόζουν το άρθρο 267 της ΣΛΕΕ, το οποίο επιτρέπει την έκδοση προδικαστικής από-

⁸⁸ Jimenez L. A., *Constitutional Empathy and Judicial Dialogue in the European Union*, σε *European Public Law*, 24, 2018, 57-72.

⁸⁹ Ο.π.,

⁹⁰ Ο.π.,

φασης και την έναρξη δικαστικού διαλόγου μεταξύ των εθνικών δικαστηρίων και του ΔΕΕ. Και πάλι, το πρωταρχικό ερώτημα πίσω από αυτήν την έρευνα –ποιος έχει την πρωτοκαθεδρία στην ευρωπαϊκή έννομη τάξη και ποιος έχει τον τελευταίο λόγο στη μοναδική αυτή δικαστική διαμάχη– βρέθηκε στο επίκεντρο ακριβώς διότι τα εθνικά δικαστήρια απέφευγαν τη συζήτηση με την Ε.Ε για μεγάλο χρονικό διάστημα. Τούτο διότι θεωρούσαν ότι με το δικαστικό αυτό διάλογο θα εγκατέλειπαν ουσιαστικά τη θέση τους ως ανώτατα δικαστήρια της χώρας, ήτοι ως τα μόνα δικαιοδοτικά όργανα που είχαν την εξουσία να παρέχουν οριστική ερμηνεία του εθνικού τους δικαίου.⁹¹

Στο πλαίσιο αυτό, η Αυστρία και το Βέλγιο, δύο μικρότερες εξουσίες της Ε.Ε, ανέλαβαν ηγετικό ρόλο και υπέβαλαν αιτήσεις προδικαστικής παραπομπής στο ΔΕΕ, γεγονός που οδήγησε στο δικαστικό διάλογο των κρατών αυτών με την Ε.Ε. Άλλα κράτη-μέλη, ιδίως εκείνα με μεγαλύτερη επιρροή όπως η Ιταλία, η Γαλλία και ιδίως η Γερμανία, καθυστέρησαν να συμμορφωθούν με τους νέους όρους.⁹² Η μεταστροφή τους συνέβη σχετικά πρόσφατα λόγω της ανάγκης που προέκυψε να ερμηνευθούν αυθεντικά και καθολικά οι διατάξεις του παράγωγου ενωσιακού δικαίου. Η νέα αυτή εξέλιξη παρέσχε στα προαναφερθέντα μέρη τη δυνατότητα να αναπτύξουν δικαστικό διάλογο, ανταλλάσσοντας επιχειρήματα και επικοινωνώντας τις θέσεις τους, πάντα με γνώμονα τον αμοιβαίο σεβασμό την κατανόηση.

Στο σημείο αυτό αξίζει να μνημονευθεί η απόφαση *Frontini*⁹³, με την οποία το ΙΣΔ αναγνώρισε το άρθρο 11 του Συντάγματος της Ιταλίας ως θεμέλιο για την ένταξη της Ιταλίας στην Ε.Ε. και ως νομικό έρεισμα για τη σύμφωνη με το ενωσιακό δίκαιο ερμηνεία του Ιταλικού Συντάγματος. Με τον τρόπο αυτό η Ιταλία αναγνωρίζει μεν την υπεροχή του ενωσιακού δικαίου, ωστόσο, θεωρεί ότι η υπεροχή αυτή προέρχεται από το εθνικό της δίκαιο, ήτοι το Σύνταγμά της.

Ακολούθως, με την απόφαση *Granital*⁹⁴, το ΙΣΔ αναγνωρίζει ότι σε περίπτωση σύγκρουσης του ιταλικού δικαίου με αυτό της Ε.Ε., υπερισχύει το ενωσιακό δίκαιο, αφήνοντας ανεφάρμοστες τις διατάξεις της ιταλικής έννομης τάξης που αντίκειται σε αυτό. Αξίζει να σημειωθεί ότι το Δικαστήριο με την εν λόγω απόφασή του, αφενός διευκρίνισε ότι η υπεροχή του ενωσιακού δικαίου σε σχέση με το ιταλικό δίκαιο δεν είναι απόρροια της ιεράρχησης των δύο εννόμων τάξεων, αφετέρου έθεσε τα όρια στην υπεροχή αυτή, με τη λεγόμενη θεωρία των αντι-περιορισμών (*contra-limitazioni*). Έτσι, όπως αποτυπώθηκε στην εν λόγω θεωρία, το ΙΣΔ θα είχε τη δυνατότητα, κατά την επικύρωση των Συνθηκών, να κρίνει εάν οι διατάξεις τους αντίκεινται με τις «θεμελιώδεις αρχές της εθνικής συνταγματικής τάξης». Στην περίπτωση που συνέβαινε κάτι τέτοιο, η Ιταλία δεν θα προ-

⁹¹ Guastaferrero B., The unexpectedly talkative “dumb son”: the Italian Constitutional Court’s dialogue with the European Court of Justice in protecting temporary workers’ rights in the public education sector, σε *European Constitutional Law Review*, 13, 2017, σ. 493-525.

⁹² Ο.π.,

⁹³ Corte Costituzionale, απόφαση *Frontini*, CMLR 14 (1974:2), σ. 372.

⁹⁴ Corte Costituzionale, απόφαση *Granital*, CMLRev. 21 (1984), σ. 756

έβαινε στην επικύρωση της εν λόγω Συνθήκης. Αλλά ακόμη και μετά την επικύρωση της Συνθήκης, η Ιταλία θα διατηρούσε για τον εαυτό της το δικαίωμα να μην εφαρμόσει τους ενωσιακούς κανόνες δικαίου που συγκρούονταν, κατά περιεχόμενο, με τις θεμελιώδεις διατάξεις και αρχές της.

Εν συνεχεία, με την απόφαση *Fragd*⁹⁵, το ΙΣΔ, χωρίς να κάνει λόγο για συνταγματική ταυτότητα της Ιταλίας, επανέλαβε κατ' ουσίαν τις θέσεις που διατύπωσε στην απόφαση *Granital* και δέχτηκε ότι μπορεί να προβεί σε έλεγχο συνταγματικότητας του ενωσιακού δικαίου, με βάση συγκεκριμένες θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές του, όπως είναι η δημοκρατική αρχή και η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Σε περίπτωση αντίθεσης των αρχών αυτών με το ενωσιακό δίκαιο τότε το τελευταίο θα έμενε ανεφάρμοστο.

Εμβληματική απόφαση του ίδιου ως άνω Δικαστηρίου, η οποία άφησε το αποτύπωμά της στην ενωσιακή έννομη τάξη είναι η απόφαση *Taricco*, (Διάταξη 24/2017 της 26.1.2017), η οποία είχε σημαντικό αντίκτυπο στην ενωσιακή έννομη τάξη. Ειδικότερα, στην εν λόγω υπόθεση το ΙΣΔ υπέβαλε προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ, μετά την έκδοση από το τελευταίο της απόφασης *Taricco I* (ΔΕΕ της 8.9.2015, C-105/14, EU:C:2015:555), ζητώντας την αποσαφήνιση των σκέψεών του, αναφορικά με τις διατάξεις του ιταλικού δικαίου για την παραγραφή των ποινικών αδικημάτων. Το ΙΣΔ έκανε λόγο για ενδεχόμενη παραβίαση της αρχής «ουδέν έγκλημα, ουδεμία ποινή χωρίς νόμο», δοθέντος ότι αφενός στην ιταλική έννομη τάξη οι υπό κρίση διατάξεις του ποινικού κώδικα περί παραγραφής εμπίπτουν στο ουσιαστικό και όχι στο διαδικαστικό δίκαιο της Ιταλίας. Ως εκ τούτου, οι εν λόγω διατάξεις πρέπει να είναι σαφείς και ορισμένοι για τους κατηγορούμενους κατά το χρόνο τέλεσης των αδικημάτων, ενώ απαγορεύεται να τροποποιούνται αναδρομικά. Η αρχή αυτή της απαγόρευσης της αναδρομικής επιμήκυνσης του χρόνου παραγραφής ερείδεται στην προαναφερθείσα θεμελιώδη συνταγματική αρχή σχετικά με τη νομιμότητα των ποινών και των εγκλημάτων. Αφετέρου, το Δικαστήριο έθεσε το ζήτημα του νομιμοποιητικού θεμελίου κάθε κανόνα δικαίου, συνεπώς και αυτών του ποινικού δικαίου, το οποίο πρέπει να προσδιορίζεται κατηγορηματικά και με απόλυτη σαφήνεια, ούτως ώστε να λειτουργεί ως όριο και πλοηγός στη δικανική σκέψη του εθνικού δικαστή. Τέλος, το ΙΣΔ διατύπωσε την κρίση ότι το ενωσιακό δίκαιο οφείλει να σέβεται και να προστατεύει τους εθνικούς κανόνες δικαίου και τις θεμελιώδεις αρχές κάθε έννομης τάξης, οι οποίοι ανάγονται στη συνταγματική ταυτότητα κάθε κράτους μέλους.

Περαιτέρω, δεν θα μπορούσε να παραληφθεί η αναφορά της απόφασης *Honeywell* του ΟΓΣΔ, η οποία είναι εξαιρετικά σημαντική για το λόγο ότι το Δικαστήριο, συνεπές με την προηγούμενη νομολογία του (βλ. απόφαση *Solange I* και *II*), διατύπωσε την ηπιότερη σε σχέση με το παρελθόν κρίση ότι ο έλεγχος ταυτότητας των πράξεων των ενωσιακών οργάνων πρέπει να ασκείται εκ μέρους του εθνικού δικαστή, ο οποίος – ας μη ξεχνάμε – είναι ο κατεξοχήν ενωσιακός δικαστής, με φιλικά διακείμενο προς το ενωσιακό

⁹⁵ Corte Costituzionale, απόφαση *Fragd*, CMLRev, 27 (1990), σ. 93 (απόσπασμα)

δίκαιο τρόπο, όπως εξάλλου ορίζει το άρθρο 23 του Θεμελιώδους Νόμου.⁹⁶ Εντούτοις, αξίζει να σημειωθεί ότι το ΟΓΣΔ, εν τέλει, επεφύλαξε για τον εαυτό του τον τελευταίο βαθμό ελέγχου της νομιμότητας των πράξεων των ενωσιακών οργάνων, όσον αφορά τον σεβασμό των αρμοδιοτήτων που απονέμονται σε αυτά από τα κράτη μέλη, τονίζοντας, παράλληλα, ότι θα «εποπτεύει» την Ένωση, εάν ενεργεί νόμιμα ή όχι, στο πλαίσιο του προαναφερθέντος περιορισμού και μόνο ως *ultima ratio*.⁹⁷ Μάλιστα, καθόρισε λεπτομερώς τις περιστάσεις υπό τις οποίες μια πράξη ενωσιακού οργάνου μπορεί να θεωρηθεί *ultra vires*, ήτοι «...μόνο όταν είναι σαφές ότι οι πράξεις των ευρωπαϊκών οργάνων και θεσμών εκδόθηκαν εκτός των ορίων των εκχωρημένων σε αυτά αρμοδιοτήτων...Μία παράβαση της αρχής της δοτής αρμοδιότητας θεωρείται σαφής μόνο όταν τα ευρωπαϊκά όργανα και οι θεσμοί υπερβαίνουν τα όρια των αρμοδιοτήτων τους κατά έναν τρόπο με τον οποίο η αρχή της δοτής αρμοδιότητας προσβάλλεται συγκεκριμένα, όταν με άλλα λόγια η παράβαση της αρμοδιότητας είναι επαρκώς εξειδικευμένη...και η προσβληθείσα πράξη είναι ιδιαίτερης βαρύτητας εντός του συστήματος κατανομής αρμοδιοτήτων μεταξύ των κρατών-μελών και της Ένωσης».⁹⁸

Υπό την ίδια ακριβώς οπτική, το τσεχικό Συνταγματικό Δικαστήριο, σε μια απόφαση ορόσημο γνωστή ως *Holubec*, κήρυξε για πρώτη φορά πράξη οργάνου της Ε.Ε. και συγκεκριμένα την απόφαση *Landtova*⁹⁹ του ΔΕΕ ως *ultra vires*. Ειδικότερα, το Δικαστήριο έκρινε ότι η παραπάνω απόφαση του ΔΕΕ συνιστούσε υπέρβαση των εξουσιών που έχουν εκχωρηθεί στην Ε.Ε. από την Τσεχία. Περαιτέρω, ακολουθώντας τη στάση του ΟΓΣΔ, κι αυτό με τη σειρά του κράτησε για τον εαυτό του τη δυνατότητα να ελέγχει σε τελευταίο βαθμό τη νομιμότητα των πράξεων των ενωσιακών οργάνων. Αξίζει να σημειωθεί ότι ορισμένοι Τσέχοι ανώτατοι δικαστές, με μια διάθεση δικαστικού ακτιβισμού και προστασίας της εθνικής τους συνταγματικής ταυτότητας, στράφηκαν εναντίον της απόφασης του ΔΕΕ, υποστηρίζοντας ότι το τελευταίο παραγνώρισε στην πραγματικότητα ένα κομμάτι της συνταγματικής ταυτότητας της χώρας τους, ήτοι το γεγονός ότι η Τσεχία μοιράζεται κοινές συνταγματικές παραδόσεις με τη Σλοβακία¹⁰⁰.

Περαιτέρω, στην υπόθεση *Solange 3*¹⁰¹ το ΟΓΣΔ διεύρυνε το πεδίο εφαρμογής του ελέγχου των πράξεων των ενωσιακών οργάνων, συμπεριλαμβάνοντας στην έννοια της γερμανικής συνταγματικής ταυτότητας και την προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας (άρ-

⁹⁶ Lupo N., The Advantage of Having the First Word in the Composite European Constitution, σε *Italian Journal of Public Law*, 10, 2018, σ. 186-204.

⁹⁷ Kühn Z., Ultra vires review and the demise of constitutional pluralism. The Czech- Slovak Pension Saga, and the dangers of State Courts' Defiance of EU Law, *Maastricht Journal of European and Comparative Law*, 23(1), 2016, σ. 185-194.

⁹⁸ BVerfGE 126, 286, 304. Βλ. Τζ. Στράγγα-Ηλιοπούλου, *Γενική Θεωρία Δικαιωμάτων, Όψεις της πολυεπίπεδης προστασίας στον Ευρωπαϊκό χώρο*, 2018, σ. 459.

⁹⁹ Υπόθεση C-399/09 *Landtová*, 2012.

¹⁰⁰ Βλ. Z. Kühn, *Ultra vires review and the demise of constitutional pluralism*, σπ. σ. 192,

¹⁰¹ Hong, Mathias: *Human Dignity and Constitutional Identity: The Solange-III-Decision of the German Constitutional Court*, *VerfBlog*, 2016/2/18, <https://verfassungsblog.de/human-dignity-and-constitutional-identity-the-solange-iii-decision-of-the-german-constitutional-court/>, DOI: 10.17176/20160218-172643.

θρο 1 του Θεμελιώδους Νόμου - Supergrundrecht-Super Human Right), δοθέντος ότι η τελευταία εμπίπτει «ρήτρα αιωνιότητας» του άρθρου 79 παρ. 3 του γερμανικού συντάγματος. Συγκεκριμένα, το ΟΓΣΔ ακύρωσε απόφαση για την εκτέλεση ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης, προκειμένου να αποφευχθεί η προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, η οποία περικλείει και την αρχή της ενοχής του προς έκδοση κατηγορουμένου. Σε αντίθετη περίπτωση θα σημειωνόταν παραβίαση της συνταγματικής ταυτότητας της Γερμανίας, δοθέντος ότι ο καταδικασθείς κατηγορούμενος είχε ερημοδικαστεί και, ως εκ τούτου, είχε στερηθεί του δικαιώματός του σε δίκαιη δίκη, το οποίο αποτελεί ιδιαίτερη έκφανση του δικαιώματος της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Η απόφαση αυτή σηματοδοτεί την άρση τυχόν περιορισμών που είχαν τεθεί με προγενέστερες αποφάσεις του (Solange 2), προκειμένου να επεκταθεί η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων και σε έλεγχο ταυτότητας ενωσιακών πράξεων και εθνικών κανονισμών που θέτουν σε ισχύ τα επιμέρους κράτη μέλη, συμμορφούμενα με αυτές, αναφορικά με τη συνταγματική ταυτότητα της Γερμανίας. Υιοθετώντας ο Γερμανός δικαστής «τη θέση του ενεργού ελεγκτή του δικαίου της Ε.Ε υπό το πρίσμα της γερμανικής συνταγματικής ταυτότητας»¹⁰², απαλλάσσεται από τους αυτό-επιβαλλόμενους περιορισμούς του παρελθόντος. Τέλος, το ΟΓΣΔ επανέλαβε τη θέση του ότι ο έλεγχος της συνταγματικής ταυτότητας, βάσει του άρθρου 4 παράγραφος 2 ΣΕΕ, θα πραγματοποιείται με τρόπο φιλικό προς το δίκαιο της Ε.Ε.¹⁰³

Ακολουθώντας, αξίζει να σημειωθεί η απόφαση Gauweiler¹⁰⁴ του ΟΓΣΔ, η οποία είναι ύψιστης σημασίας, καθώς το δικαστήριο της Καρλσρούης για πρώτη φορά, μόλις τον Ιανουάριο του 2014, υπέβαλε προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ, κατά το άρθρο 267 ΣΛΕΕ, αναφορικά με το πρόγραμμα OMT (Outright Monetary Transactions) αγοράς ομολόγων στις δευτερογενείς αγορές. Επιπλέον, το ΟΓΣΔ έκρινε ότι εάν μία πράξη ενωσιακού θεσμικού οργάνου παραβιάζει τη συνταγματική ταυτότητα ενός κράτους μέλους, τότε η πράξη αυτή αντίκειται στο ενωσιακό δίκαιο, γιατί το εν λόγω όργανο υπερβαίνει τις αρμοδιότητές του, ήτοι δρα *ultra vires*.

Όπως προεκτέθηκε, το προδικαστικό ερώτημα που κατέθεσε το ΟΓΣΔ στο ΔΕΕ αφορούσε στην εφαρμογή του προγράμματος OMT και την προβαλλόμενη αδράνεια της Ομοσπονδιακής Κυβέρνησης και της Ομοσπονδιακής Βουλής απέναντι στο πρόγραμμα αυτό, το οποίο επέτρεπε στο Ευρωπαϊκό Σύστημα Κεντρικών Τραπεζών να αγοράζει στις δευτερογενείς αγορές ομόλογα των κρατών μελών της ζώνης του ευρώ, εφόσον πληρούνται ορισμένες προϋποθέσεις. Το ΟΓΣΔ υποστήριξε ότι το εν λόγω πρόγραμμα θέτει σε κίν-

¹⁰² Α. Τζαννετή, *Η εθνική (συνταγματική) ταυτότητα και η παραβίαση των θεμελιωδών δικαιωμάτων ως λόγοι μη εκτέλεσης του Ευρωπαϊκού Εντάλματος Σύλληψης. Ο διάλογος μεταξύ ΔΕΕ και Ανωτάτων Εθνικών Δικαστηρίων για τη σχέση μεταξύ ενωσιακού δικαίου και εθνικών Συνταγμάτων*, σε Ποινικά Χρονικά, τεύχος 5, 2019, σ.328.

¹⁰³ Nowag J., *EU Law, constitutional identity, and human dignity: A toxic mix?*, *Common Market Law Review* 54, 2016, σ. 1441-1454.

¹⁰⁴ BVerfGE, 142, 123 (2016). βλ. M. Payandeh, *The OMT Judgment of the German Federal Constitutional Court. Repositioning the Court within the European Constitutional Architecture*, σε *European Constitutional Law Review*, 13, 2017, σ. 400-416.

δυνο τα κυριαρχικά δικαιώματα της Γερμανίας επί του προϋπολογισμού της. Με το σκεπτικό αυτό τόνισε ότι, αν θεωρηθούν οι αποφάσεις της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας (εφεξής ΕΚΤ) *ultra vires*, ήτοι ότι υπερβαίνουν τις αρμοδιότητες που της έχουν εκχωρηθεί από τα κράτη μέλη, σύμφωνα με το άρθρο 123 ΣΛΕΕ, τότε τόσο η Ομοσπονδιακή Κυβέρνηση όσο και η Ομοσπονδιακή Βουλή να όφειλαν να κινηθούν άμεσα, προκειμένου να μην επιτρέψουν να λάβουν χώρα τυχόν παραβιάσεις της γερμανικής συνταγματικής ταυτότητας. Αξίζει να σημειωθεί ότι, κατά το ΟΓΣΔ, κάθε πράξη της Ε.Ε. που χαρακτηρίζεται *ultra vires* θεωρείται ότι παραβιάζει τη συνταγματική ταυτότητα της Γερμανίας, για το λόγο ότι μόνο ο κυρίαρχος λαός, στο πλαίσιο συνταγματικού δημοψηφίσματος, δύναται να αποφανθεί επί της παραβίασής της. Κατόπιν των ανωτέρω εκτεθέντων καθίσταται σαφές ότι το εν λόγω προδικαστικό ερώτημα αποσκοπούσε στην εφαρμογή της προαναφερθείσας απόφασης *Honeywell*, η οποία επιβάλλει τον έλεγχο συνταγματικότητας των πράξεων των ενωσιακών οργάνων που υπερβαίνουν την αρμοδιότητά τους.

Περαιτέρω, η απόφαση του Ομοσπονδιακού Γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου (εφεξής ΟΓΣΔ) της 5^{ης} Μαΐου 2020 στην υπόθεση *Weiss* θα μείνει στην ιστορία της ευρωπαϊκής ενοποίησης, καθώς το ΟΓΣΔ αρνείται για πρώτη φορά, και μάλιστα ρητά, να συμμορφωθεί με απόφαση του ΔΕΕ, με το αιτιολογικό ότι η τελευταία αντίκειται στο γερμανικό Σύνταγμα. Ειδικότερα, η εν λόγω απόφαση αφορούσε τη νομιμότητα αποφάσεων της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας (ΕΚΤ) σχετικά με το πρόγραμμα *PSPP* («*Public sector purchase programme*») για αγορά κρατικών ομολόγων στις δευτερογενείς αγορές. Το ΟΓΣΔ (*Bundesverfassungsgericht*), στο πλαίσιο τεσσάρων ασκηθέντων συνταγματικών προσφυγών, προέβη σε έλεγχο νομιμότητας των πράξεων δύο ενωσιακών οργάνων, συγκεκριμένα ενός προγράμματος της ΕΚΤ και μιας απόφασης του ΔΕΕ, το οποίο είχε ήδη κρίνει ότι το πρόγραμμα αυτό είναι σύμφωνο με το ενωσιακό δίκαιο. Ωστόσο, το *BVerfG* απεφάνθη ότι οι παραπάνω ενωσιακές πράξεις προσκρούουν στο ενωσιακό δίκαιο, με το σκεπτικό ότι τα προαναφερθέντα ενωσιακά όργανα υπερέβησαν τις αρμοδιότητές τους, ήτοι έδρασαν *ultra vires*. Ως εκ τούτου, έκρινε τις πράξεις τους ως αντίθετες προς το γερμανικό Σύνταγμα, λόγω υπέρβασης των ορίων της ενοποίησης που ορίζει ο Θεμελιώδης Νόμος και, συνεπώς, ως ανεφάρμοστες και μη δεσμευτικές στη γερμανική έννομη τάξη. Μεγαλύτερη ίσως σημασία από το οικονομικό αντικείμενο της διαφοράς έχει η απείθεια του ΟΓΣΔ απέναντι στο ΔΕΕ, το οποίο, όπως είναι γνωστό, είναι το μόνο αρμόδιο να κρίνει το κύρος ενωσιακών πράξεων¹⁰⁵. Επισημαίνεται ότι τόσο στην υπόθεση *Gauweiler*, όσο και στην υπόθεση *Weiss*, το ΟΓΣΔ, με τα προδικαστικά ερωτήματα που απέστειλε προς το ΔΕΕ, ζητούσε, στην πραγματικότητα, τη γνώμη του δικαστηρίου του Λουξεμβούργου, για τα τεθέντα νομικά ζητήματα, καθιστώντας σαφές ότι δεν προτίθετο να σεβαστεί, ως όφειλε κατά τις Συνθήκες, την απόφαση του ΔΕΕ.

¹⁰⁵ Στράγγα-Ηλιοπούλου Τζ., *Καρλσρούη κατά Λουξεμβούργου και Φρανκφούρτης: Γερμανία κατά Ευρώπης; Σκέψεις με αφορμή την απόφαση του γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της 5ης Μαΐου 2020*, σε *ΕφημΔΔ* 2, 2020.

Στο ίδιο πλαίσιο αξίζει να σημειωθεί πως κινήθηκε και το Συνταγματικό Δικαστήριο της Ουγγαρίας δημοσιεύοντας μια απόφαση που στην ουσία αμφισβητούσε την υπεροχή του δικαίου της Ε.Ε. Ειδικότερα, σύμφωνα με την απόφαση αυτή το Συνταγματικό Δικαστήριο έχει την εξουσία να ελέγχει αν οι ενέργειες των θεσμικών οργάνων της Ένωσης προσβάλλουν το δικαίωμα στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια ή οποιοδήποτε άλλο δικαίωμα, την κρατική κυριαρχία της Ουγγαρίας και το Σύνταγμά της, καθώς και τη συνταγματική της ταυτότητα, όπως αυτή προβλέπεται στο άρθρο 4, παράγραφος 2 ΣΕΕ, και ότι, σε περίπτωση προσβολής, έχει την εξουσία να καταστρατηγεί το δίκαιο της Ένωσης.¹⁰⁶ Σημειώνεται ότι η απόφαση αυτή αποτέλεσε ένα σκοτεινό κεφάλαιο στην ιστορία της Ε.Ε., καθώς παραβίασε το ενωσιακό δίκαιο, σχετικά με την εμπιστοσύνη, την ενότητα και την αλληλεγγύη που πρέπει να επιδεικνύουν τα κράτη μέλη της Ε.Ε.¹⁰⁷

Ομοίως, το Ανώτατο Δικαστήριο της Δανίας, στην απόφασή του Ajos, αποφάνθηκε, στο πλαίσιο διαδικασίας προδικαστικής παραπομπής, ότι απόφαση του ΔΕΕ ήταν *ultra vires* και αγνόησε τη σύσταση του τελευταίου να ερμηνεύονται οι εθνικές διατάξεις σύμφωνα με το δίκαιο της Ε.Ε., υποστηρίζοντας ότι το δίκαιο με το οποίο προσχώρησε η Δανία στην Ε.Ε. δεν μπορεί να αποτελέσει τη νομική βάση για την αναγνώριση των γενικών αρχών του δικαίου της Ε.Ε, όπως αυτές αναπτύχθηκαν μέσω του ΔΕΕ.¹⁰⁸

Εν συνεχεία, το Conseil d'Etat με την ιδιαίτερος τολμηρή απόφαση της 21^{ης} Απριλίου 2021 στην υπόθεση French Networks et autres υπερασπίστηκε τη συνταγματική ταυτότητα της Γαλλίας έναντι του ενωσιακού δικαίου, καταλήγοντας εμμέσως πλην σαφώς στο συμπέρασμα ότι οι διατάξεις του γαλλικού Συντάγματος που συνθέτουν την «συνταγματική της ταυτότητα», υπερέχουν έναντι των διατάξεων του ενωσιακού δικαίου, πρωτογενούς και παράγωγου, όχι μόνον όταν διαπιστώνεται η απουσία, εντός της έννομης τάξης της Ε.Ε., διατάξεων και αρχών αντίστοιχων με εκείνες, που συνθέτουν την «συνταγματική ταυτότητα» της Γαλλίας. Αλλά και όταν κρίνει ότι οι υφιστάμενες διατάξεις και αρχές δεν προσφέρουν την ίδια προστασία με αυτές της γαλλικής έννομης τάξης¹⁰⁹. Κατόπιν των ανωτέρω, καθίσταται σαφές ότι το Δικαστήριο υπερέβη τα όρια της «ρήτρας διασφάλισης Arcelor», καθιερώνοντας μια «ρήτρας προτίμησης» υπέρ των διατάξεων του

¹⁰⁶ Ο.π.,

¹⁰⁷ Kühn Z., *Ultra vires review and the demise of constitutional pluralism. The Czech- Slovak Pension Saga, and the dangers of State Courts' Defiance of EU Law*, *Maastricht Journal of European and Comparative Law*, 23(1), 2016, σ. 185-194.

¹⁰⁸ Ο.π.,

¹⁰⁹ Προκόπιος Παυλόπουλος, τέως Πρόεδρος της Δημοκρατίας, Επίτιμος Καθηγητής της Νομικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, «Αλλαγή σκυτάλης» μεταξύ του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας και του Συμβουλίου της Επικρατείας της Γαλλίας στην «διαδρομή» αμφισβήτησης της κανονιστικής υπεροχής του Ευρωπαϊκού Δικαίου. Σχόλιο στην απόφαση Conseil d'Etat 21.4.2021, «French Data Network et autres», Διαθέσιμο σε : <https://www.constitutionalism.gr/2021-06-15-pavlopoulos-prokopios-french-data/>, τελευταία ημερομηνία ανάκτησης την 23-12-2022.

γαλλικού Συντάγματος, που συνθέτουν την «συνταγματική της ταυτότητα», έναντι των διατάξεων του ενωσιακού δικαίου¹¹⁰.

Όσον αφορά τα πραγματικά περιστατικά της εν λόγω απόφασης, το Conseil d'État επιλήφθηκε μίας διοικητικής διαφοράς σχετικά με την ερμηνεία και εφαρμογή των διατάξεων του παράγωγου ενωσιακού δικαίου και συγκεκριμένα μίας οδηγίας που είχε ήδη ενσωματωθεί στην γαλλική έννομη τάξη. Η οδηγία αυτή είχε ως αντικείμενο την κατανομή των οικονομικών και άλλων βαρών μεταξύ βιομηχανικών επιχειρήσεων, ανάλογα με το μέγεθος των εκπομπών αερίων ρύπων, προερχόμενων από την δραστηριότητά τους. Συγκεκριμένα, το Conseil d'État έκρινε εάν οι διατάξεις της εν λόγω οδηγίας για τις εκπομπές αερίων ρύπων τηρούσαν την αρχή της ισότητας.

Το Συνταγματικό Δικαστήριο της Πολωνίας στην απόφασή του της 7^{ης} Οκτωβρίου 2021, η οποία αποτελεί μία απόφαση κόλαφο για το κύρος του ΔΕΕ και της ίδιας της Ε.Ε.¹¹¹, αμφισβήτησε κατ' ουσίαν την υπεροχή του ενωσιακού δικαίου, υπονομεύοντας το όραμα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

Ειδικότερα, η κυβέρνηση της Πολωνίας, στο πλαίσιο μίας εκτεταμένης μεταρρύθμισης στην οργάνωση και τη λειτουργία της δικαιοσύνης, με νόμο που ψήφισε μείωσε τα όρια ηλικίας συνταξιοδότησης των δικαστών των τακτικών δικαστηρίων και των εισαγγελικών λειτουργών, καθώς και των μελών του Ανώτατου Δικαστηρίου της Πολωνίας, στα 60 έτη για τις γυναίκες και στα 65 έτη για τους άνδρες, από τα 67 έτη που είχαν προηγουμένως καθορισθεί και για τα δύο φύλα. Επιπλέον, με τον ίδιο νόμο παρέσχε αφενός στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας την δυνατότητα να παρατείνει, για χρονικό διάστημα τριών ετών, την ενεργό υπηρεσία των δικαστών του Ανώτατου Δικαστηρίου, πέραν του νέου ορίου ηλικίας συνταξιοδότηση, αφετέρου στον Υπουργό Δικαιοσύνης τη δυνατότητα να παρατείνει, κατά το δοκούν, το χρονικό διάστημα ενεργού υπηρεσίας στο πλαίσιο λειτουργίας των τακτικών δικαστηρίων και πέραν των νέων ορίων συνταξιοδότησης. Όπως ήταν φυσικό το ΔΕΕ αντέδρασε στις ανωτέρω μεταρρυθμίσεις με τις αποφάσεις του της 24^{ης} Ιουνίου 2019 (C-619/18) και της 5^{ης} Νοεμβρίου 2019 (C-192/18), κρίνοντας ότι οι διατάξεις του ανωτέρω νόμου, παραβίαζαν το ενωσιακό δίκαιο και συγκεκριμένα τις διατάξεις του άρθρου 19 παρ.1 εδ. β' της ΣΕΕ, του άρθρου 157 της ΣΛΕΕ και της οδηγίας 2006/54, οι οποίες καθιερώνουν την αρχή της ισότητας της αμοιβής μεταξύ ανδρών και γυναικών για όμοια εργασία και την αρχή της ίσης μεταχείρισης στα επαγγελματικά συστήματα κοινωνικής ασφάλισης. Το Συνταγματικό Δικαστήριο της Πολωνίας, όπως ήταν αναμενόμενο αντέδρασε στις ανωτέρω αποφάσεις, εκδηλώνοντας την πλήρη αντίθεσή του τόσο προς το Δικαστήριο του Λουξεμβούργου, όσο και προς την ίδια την

¹¹⁰ Ο.π.

¹¹¹ Προκόπιος Παυλόπουλος, τέως Πρόεδρος της Δημοκρατίας, Επίτιμος Καθηγητής της Νομικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, *Πολωνία: Μια «ξένη» στην Ευρωπαϊκή Ένωση; Σχόλιο στην απόφαση του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Πολωνίας της 7ης Οκτωβρίου 2021 για ένα ενδεχόμενο «Polexit»*, Διαθέσιμο σε : <https://www.constitutionalism.gr/2021-06-15-pavlopoulos-prokopios-french-data/>, τελευταία ημερομηνία ανάκτησης την 23-12-2022.

Ε.Ε. και το ενωσιακό δίκαιο. Ειδικότερα, σε μία μετωπική σύγκρουσή του με το ΔΕΕ, το Συνταγματικό Δικαστήριο της Πολωνίας με πλειοψηφία 12 προς 2 αποφάσισε ότι το πολωνικό Σύνταγμα υπερέχει του πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου. Περαιτέρω, πρότεινε την δημιουργία ειδικού συστήματος ελέγχου της συνταγματικότητας του δικαίου της Ε.Ε. με βάση το Σύνταγμα της Πολωνίας.

Στη χώρα μας, ο δικαστής επιβεβαιώνει, για πρώτη φορά, την οικοδόμηση της εθνικής και συνταγματικής ταυτότητας, με ιδιαίτερη έμφαση στις συνιστώσες και τα χαρακτηριστικά που παραδοσιακά συνδέονται με αυτήν στην απόφαση ΟλΣτΕ 660/2018 (παράγραφος 14). Στην απόφαση αυτή, η οποία αφορά τη διδασκαλία των θρησκευτικών στα σχολεία, το Ανώτατο Ακυρωτικό Δικαστήριο ανυψώνει τη θρησκευτική ταυτότητα και τη συνταγματική κατοχύρωση της επικρατούσας θρησκείας σε στοιχείο της «συνταγματικής παράδοσης της χώρας». Ακολουθώντας, με τις υπ' αρ. 1749 και 1750/2019 αποφάσεις επίσης της Ολομέλειας του ΣτΕ, το Δικαστήριο επέμεινε στον ομολογιακό χαρακτήρα του μαθήματος, καθώς και σε μια πλειοψηφική εκδοχή της θρησκευτικής εκπαίδευσης, κρίνοντας, κατά πλειοψηφία ότι πρέπει να επιδιώκεται η ανάπτυξη της ορθόδοξης χριστιανικής συνείδησης και ότι το μάθημα των θρησκευτικών απευθύνεται αποκλειστικά σε ορθόδοξους χριστιανούς μαθητές.

Παρόμοια θέση για το ζήτημα αυτό συναντάται και στην απόφαση ΟλΣτΕ 100/2017 για τη λειτουργία των εμπορικών καταστημάτων τις Κυριακές, η οποία, ωστόσο, ανατράπηκε στη συνέχεια με την ΣτΕ 18/2019 απόφαση.

Τέλος, η απόφαση 460/2013 της Ολομέλειας του ΣτΕ, σχετικά με τη διαδικασία χορήγησης της ιθαγένειας σε αλλοδαπούς, είναι αναμφίβολα η πιο εμβληματική απόφαση του Ανώτατου Ακυρωτικού Δικαστηρίου της χώρας μας, αναφορικά με το ζήτημα της συνταγματικής ταυτότητας. Ειδικότερα, σύμφωνα με την παραπάνω απόφαση παρατηρείται έλλειψη πολιτιστικής πολυμορφίας σε βασικούς τομείς σχετικούς με την ωρίμανση της προσωπικότητας του ατόμου, ως αποτέλεσμα της καθιέρωσης μιας συνεπούς και συνεκτικής εθνικής ταυτότητας, η οποία αποτελεί ουσιώδες στοιχείο του συνταγματικού συστήματος στην Ελλάδα. Ως εκ τούτου, άτομα με διαφορετική εθνοτική καταγωγή περιθωριοποιούνται και δεν φαίνεται δυνατή η ένταξή τους στην ελληνική κοινωνία εάν δεν απεμπολήσουν την πολιτισμική τους ταυτότητα.

Συμπερασματικά, τα εθνικά δικαιοδοτικά όργανα των κρατών μελών με τις αποφάσεις που εκτέθηκαν στο παρόν κεφάλαιο επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό τη νομολογία του ΔΕΕ, όσον αφορά στη διασφάλιση των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών. Ήταν, όμως, το ΟΓΣΔ με τη νομολογία του σχετικά με τον *ultra vires* έλεγχο των πράξεων ενωσιακών οργάνων που συνέβαλε καθοριστικά στην προστασία της συνταγματικής ταυτότητας των κρατών μελών, τα οποία σταδιακά την υιοθέτησαν στη νομολογία τους, θέτοντας μάλιστα όρια κατά την εκχώρηση αρμοδιοτήτων και εξουσιών από την εθνική στην ενωσιακή έννομη τάξη. Αξίζει βέβαια να σημειωθεί ότι τα περισσότερα εθνικά συνταγματικά δικα-

στήρια υπήρξαν μετριοπαθή στις αποφάσεις τους και προσπάθησαν να αποφύγουν τη σύγκρουση με το ΔΕΕ. Μόνο το ΟΓΣΔ και το Conseil d' Etat υπήρξαν απόλυτα, προτάσσοντας την υπεροχή της συνταγματικής τους ταυτότητας έναντι του δικαίου της Ε.Ε. και συνακόλουθα υπονομεύοντας τη συνοχή του ευρωπαϊκού οικοδομήματος. Τέλος, όσον αφορά την Πολωνία, με την απόφαση που εξέδωσε το Συνταγματικό της Δικαστήριο, άνοιξε κατ' ουσίαν μόνη της το δρόμο της εξόδου από την Ε.Ε., αποδεικνύοντας περίτρανα ότι ουδέποτε εγκλιματίστηκε ως μέλος της «ευρωπαϊκής οικογένειας» και, ως εκ τούτου, ουδέποτε αποδέχθηκε ¹¹²το ευρωπαϊκό κεκτημένο.

3.3.2 Η νομολογία του ΔΕΕ.

Δεδομένου ότι η έννοια της συνταγματικής ταυτότητας αποτελεί πλέον έννοια του δικαίου της Ένωσης και, ως εκ τούτου, το περιεχόμενό της καθορίζεται κατ' ουσίαν από το ΔΕΕ, η έναρξη ισχύος της Συνθήκης της Λισαβόνας και, κατ' επέκταση, του άρθρου 4 παρ. 2 της ΣΕΕ έχει δημιουργήσει μία νέα πραγματικότητα.

Το ΔΕΕ εφάρμοσε το άρθρο 4 παρ. 2 της ΣΕΕ για πρώτη φορά στην απόφασή του Sayn-Wittgenstein¹¹³, η οποία ανέπτυξε την ιδέα της συνταγματικής ταυτότητας. Η εν λόγω υπόθεση αφορά στην απόφαση των αυστριακών αρχών να απαγορεύσουν τη χρήση τίτλου ευγενείας (πριγκίπισσα του Sayn-Wittgenstein)¹¹⁴ στο όνομα Αυστριακής υπηκόου, ο οποίος είχε αποκτήσει το δικαίωμα χρήσης τίτλου ευγενείας, πράγμα που δεν απαγορεύεται από το γερμανικό δίκαιο, κατά τη διάρκεια της δεκαπενταετούς διαμονής του στη Γερμανία και μετά την υιοθεσία του από Γερμανό πολίτη αριστοκρατικής καταγωγής. Μετά από 15 χρόνια παραμονής στη Γερμανία και με το όνομά της να καταγράφεται ως «Πριγκίπισσα του Sayn-Wittgenstein» τόσο στα γερμανικά όσο και στα αυστριακά ληξιαρχεία, οι αυστριακές αρχές άλλαξαν το όνομα σε Sayn-Wittgenstein, καταργώντας τα πιστοποιητικά ευγενείας. Το ΔΕΕ κλήθηκε να αποφανθεί κατά πόσον οι ενέργειες των αυστριακών αρχών παραβίαζαν το άρθρο 21 της ΣΛΕΕ, το οποίο προστατεύει τα δικαιώματα των πολιτών να κυκλοφορούν ελεύθερα εντός των κρατών μελών. Η αυστριακή κυβέρνηση υποστήριξε ενώπιον του ΔΕΕ ότι η παραπάνω απόφασή της ερείδεται στην έννοια της ίσης μεταχείρισης όλων των πολιτών ενώπιον του νόμου, δεδομένου ότι αποσκοπεί στη διατήρηση της αυστριακής συνταγματικής ταυτότητας. Το ΔΕΕ, ενώ έκρινε ότι η άρνηση της Αυστρίας να αναγνωρίσει τον τίτλο ευγενείας παραβίαζε την ελευθερία που εγγυάται το άρθρο 21 της ΣΛΕΕ, εντούτοις δικαιολόγησε το αυστριακό δίκαιο και αναγνώρισε ότι ο νόμος που καταργεί τους τίτλους ευγενείας αποτελεί έκφρα-

¹¹² Προκόπιος Παυλόπουλος, τέως Πρόεδρος της Δημοκρατίας, Επίτιμος Καθηγητής της Νομικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, *Πολωνία: Μια «ξένη» στην Ευρωπαϊκή Ένωση; Σχόλιο στην απόφαση του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Πολωνίας της 7ης Οκτωβρίου 2021 για ένα ενδεχόμενο «Polexit»*, Διαθέσιμο σε : <https://www.constitutionalism.gr/2021-06-15-pavlopoulos-prokopios-french-data/>, τελευταία ημερομηνία ανάκτησης την 23-12-2022

¹¹³ Ο.π.,

¹¹⁴ Ο.π.,

ση της αυστρουγγρικής πολιτιστικής ταυτότητας.¹¹⁵ Επισημαίνεται ότι μετά την απόφαση Sayn-Wittgenstein, η έννοια της συνταγματικής ταυτότητας διαδραμάτισε σπουδαίο ρόλο στον καθορισμό της σχέσης μεταξύ των εθνικών συνταγμάτων και του δικαίου της Ε.Ε.

Ακολούθως, η απόφαση Runevi- Vardyn¹¹⁶ αποτέλεσε ένα ακόμη βήμα προς την ίδια κατεύθυνση, αλλά σε διαφορετικό πλαίσιο. Στη συγκεκριμένη υπόθεση, μία Λιθουανή πολωνικής καταγωγής επιθυμούσε να καταχωριστεί το όνομά της με τη χρήση πολωνικών γραμματικών συμβόλων και όχι λιθουανικών, ώστε να μην παραβιαστεί το δικαίωμά της να κυκλοφορεί και να διαμένει ελεύθερα εντός της Ε.Ε. Οι λιθουανικές αρχές αρνήθηκαν να συμμορφωθούν με το αίτημα της και απαίτησαν από τον αιτούσα να προσκομίσει τα απαραίτητα πιστοποιητικά με το σκεπτικό ότι όλες οι εγγραφές πρέπει να συμμορφώνονται με τους λιθουανικούς κανονισμούς ορθογραφίας. Το ΔΕΕ αποδέχτηκε τους ισχυρισμούς της λιθουανικής κυβέρνησης ότι η λιθουανική γλώσσα συμβάλει στην διατήρηση της εθνικής της ταυτότητας και εγγυάται την έκφραση της εθνικής της κυριαρχίας. Περαιτέρω, δέχτηκε ότι ο σεβασμός της συνταγματικής ταυτότητας των κρατών μελών εμπεριέχει και την προστασία της επίσημης γλώσσας τους, όπως αυτή ορίζεται στα άρθρα 3 και 22 του ΧΘΔΕΕ.¹¹⁷

Περαιτέρω, στην υπόθεση O' Brien, το ΔΕΕ καταδίκασε την επέκταση της ρήτρας συνταγματικής ταυτότητας, όταν πρόκειται με αυτήν να επιτευχθεί αποκλεισμός δημόσιων θέσεων (δικαστών), όπως ήθελε εν προκειμένω το Ηνωμένο Βασίλειο, από την εφαρμογή παράγωγου ενωσιακού κανόνα δικαίου (Οδηγία 97/81).

Σε μια υπόθεση πολύ παρόμοια με την υπόθεση Sayn-Wittgenstein, την υπόθεση Bogendorff, το ΔΕΕ αναγνώρισε ότι η συνταγματική ταυτότητα της Γερμανίας περιλαμβάνει την απαγόρευση απονομής τίτλων ευγενείας σε ονόματα και ότι η απαγόρευση αυτή μπορεί να δικαιολογήσει τον περιορισμό της θεμελιώδους ελευθερίας κυκλοφορίας που αναγνωρίζεται από το ενωσιακό δίκαιο.

Περαιτέρω, στην ελληνικού ενδιαφέροντος υπόθεση της Μηχανικής¹¹⁸, η οποία αποτελεί την προέκταση της απόφασης του Βασιικού Μετόχου, το ΣτΕ κλήθηκε να εξετάσει τη συνταγματικότητα διάταξης νόμου που απέκλειε από τη συμμετοχή σε διαγωνισμούς δημοσίων έργων πρόσωπα που είχαν την ιδιότητα του βασικού μετόχου επιχείρησης προμήθειας δημοσίων έργων και μέσων μαζικής ενημέρωσης (άρθρο 14 παρ. 9 εδάφιο ε' και στ' Συντάγματος). Το Ανώτατο Ακυρωτικό Δικαστήριο της χώρας μας υπέβαλε με την

¹¹⁵ Dani M., National Constitutional Courts in the European Constitutional democracy: A reply to Jan Komarek, σε *International Journal of Constitutional Court*, 15, 2017, σ. 785-800.

¹¹⁶ Ο.π.,

¹¹⁷ Στράγγα-Ηλιοπούλου Τζ., *Γενική Θεωρία Δικαιωμάτων. Όψεις της πολυεπίπεδης προστασίας στον Ευρωπαϊκό χώρο*, 2018.

¹¹⁸ Υπόθεση C – 213/07, Μηχανική ΑΕ κατά Εθνικού Συμβουλίου Ραδιοτηλεόρασης και Υπουργού Επικρατείας, 16.12.2008, ΣυλλΝομ 2008

υπ' αρ. 3670/2006 απόφαση της Ολομέλειάς του στο ΔΕΕ προδικαστικό ερώτημα σχετικά με τη συμβατότητα της συνταγματικής πρόβλεψης με τις διατάξεις της Οδηγίας 93/37/ΕΟΚ. Η διασφάλιση των κοινοτικών αρχών της διαφάνειας και της ίσης μεταχείρισης μεταξύ διαγωνιζομένων, στο πλαίσιο κατάρτισης δημοσίων συμβάσεων αναφέρθηκαν ως στοιχεία που συνθέτουν τη συνταγματική ταυτότητα της χώρας. Στην προκειμένη περίπτωση το ΔΕΕ έκρινε ότι η συνταγματική ταυτότητα ενός κράτους μέλους δύναται να δικαιολογήσει την απαλλαγή του από την εφαρμογή ενός συγκεκριμένου ενωσιακού κανόνα δικαίου, υπό τον όρο τήρησης της αρχής της αναλογικότητας, η οποία, ωστόσο, παραβιάστηκε στην υπόθεση της Μηχανικής, κατά την κρίση του ΔΕΕ.

Τέλος, αξίζει να αναφερθεί η αντίδραση του ΔΕΕ στις νομοθετικές μεταρρυθμίσεις στο τομέα της δικαιοσύνης που επιχείρησε η Κυβέρνηση της Πολωνίας, οι οποίες συνιστούσαν κατάφωρη παραβίαση του πρωτογενούς δικαίου της Ε.Ε. Στην προκειμένη περίπτωση, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή προσέφυγε ενώπιον του ΔΕΕ κατά της Πολωνίας, υποστηρίζοντας ότι οι μεταρρυθμίσεις της Κυβέρνησης της Πολωνίας, όπως αυτές αναλύθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας, έθιγαν την προσωπική και λειτουργική ανεξαρτησία των δικαστικών λειτουργών της χώρας. Το ΔΕΕ, με την απόφασή του της 24^{ης} Ιουνίου 2019 (C-619/18) έκρινε ότι οι εν λόγω νομοθετικές διατάξεις αποτελούν ευθεία παράβαση των διατάξεων του άρθρου 19 παρ.1 εδ. β' της Συνθήκης της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΣΕΕ), καθώς οι εθνικοί δικαστές είναι εγγυητές της ορθής εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου στις έννομες τάξεις τους, κατά τέτοιο τρόπο ώστε να μην τίθενται σε κίνδυνο η ενότητα και η συνοχή της ενωσιακής έννομης τάξης. Εν συνεχεία, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή προσέφυγε στο ΔΕΕ κατά της Πολωνίας και επί των επιμέρους νομοθετικών διατάξεων σχετικά με την μείωση των ορίων συνταξιοδότησης των δικαστικών λειτουργών, καθώς και περί της αρμοδιότητας του Υπουργού Δικαιοσύνης και του Προέδρου της Δημοκρατίας να παρατείνει, κατά το δοκούν, τα όρια αυτά. Το ΔΕΕ, με την απόφασή του της 5^{ης} Νοεμβρίου 2019 (C-192/18), έκρινε τις διατάξεις για την μείωση των ορίων ηλικίας συνταξιοδότησης των δικαστών, ως αντίθετες στις διατάξεις του άρθρου 157 της ΣΛΕΕ και της οδηγίας 2006/54, οι οποίες καθιερώνουν αφενός την αρχή της ισότητας της αμοιβής μεταξύ ανδρών και γυναικών για όμοια εργασία, αφετέρου, την αρχή της ίσης μεταχείρισης στα επαγγελματικά συστήματα κοινωνικής ασφάλισης. Περαιτέρω, το ΔΕΕ έκρινε και τις διατάξεις που επιτρέπουν στον Υπουργό Δικαιοσύνης και στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας να παρατείνουν τα όρια συνταξιοδότησης κατά το δοκούν ευθέως αντίθετες στις διατάξεις του άρθρου 19 παρ. 1 εδ. β' της ΣΕΕ, οι οποίες ορίζουν ότι τα κράτη μέλη υποχρεούνται να προβλέπουν τα ένδικα βοηθήματα και μέσα που είναι αναγκαία για να διασφαλίζεται η πραγματική δικαστική προστασία στους τομείς που διέπονται από το δίκαιο της Ε.Ε.

Επισημαίνεται ότι το Συνταγματικό Δικαστήριο της Πολωνίας δεν ήταν αυτό που άνοιξε για πρώτη φορά τον δρόμο αυτής της επικίνδυνης νομικής αντιπαράθεσης μεταξύ εθνικού και ενωσιακού δικαίου, καθώς είχαν ήδη προηγηθεί οι αποφάσεις Weiss του ΟΓΣΔ

(5 Μαΐου 2020) και French Data Network et autres του Conseil d'Etat (21 Απριλίου 2021), ήτοι δικαστηρίων εγνωσμένου θεσμικού κύρους. Τα εν λόγω δικαστήρια, με τις παραπάνω αποφάσεις τους, αμφισβήτησαν ευθέως την υπεροχή του ενωσιακού δικαίου και την εξουσία του ΔΕΕ, θέτοντας έτσι σε κίνδυνο τη συνοχή της Ένωσης και το όραμα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.¹¹⁹

3.4 Η λειτουργία του δικαστικού διαλόγου μεταξύ του ΔΕΕ και των εθνικών δικαστηρίων.

Οι γενικές αρχές του δικαίου της Ένωσης, οι οποίες περιλαμβάνουν την αναλογικότητα, την αποτελεσματική εφαρμογή της, τη συνεργασία, την απαγόρευση των διακρίσεων και την επικουρικότητα, διαδραματίζουν καίριο ρόλο στη ρύθμιση της δράσης της Ένωσης, η οποία είναι απαραίτητη για την εύρυθμη λειτουργία της τελευταίας. Οι ιδρυτικές Συνθήκες και, αργότερα, η νομολογία του ΔΕΕ καθιέρωσαν μια νέα, ιδιαίτερη ενωσιακή έννομη τάξη, η οποία παρά την αυτονομία της, εξακολουθούσε να παραμένει άρρηκτα συνδεδεμένη με τα νομικά συστήματα των κρατών μελών της¹²⁰.

Η έννομη αυτή τάξη βασίζεται στην αρχή της διασφάλισης της συνεπούς εφαρμογής του δικαίου της Ε.Ε. από όλα τα κράτη μέλη της. Περαιτέρω, όπως προεκτέθηκε στο δεύτερο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας, η νομολογία του ΔΕΕ κατασκεύασε την έννοια της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου έναντι κάθε εθνικού κανόνα που έρχεται σε αντίθεση με αυτόν. Εντούτοις, η έλλειψη συνταγματικής βάσης για την κατίσχυση του δικαίου της Ένωσης συχνά οδηγεί σε συγκρούσεις μεταξύ των ενωσιακών και των εθνικών κανόνων δικαίου. Στο πλαίσιο αυτό και για την επίλυση των διαφωνιών που ανέκυπταν, αποφασίστηκε να καθιερωθεί μια σχέση συνεργασίας μεταξύ των εθνικών και των ενωσιακών δικαιοδοτικών θεσμικών οργάνων. Η σχέση αυτή ερείδεται στον μηχανισμό προδικαστικής παραπομπής που προβλέπεται στο άρθρο 267 της Συνθήκης για τη λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης.¹²¹

¹¹⁹ Λίνα Παπαδοπούλου, Αν. Καθηγήτρια, Έδρα Jean Monnet Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου και Πολιτισμού, Νομική Σχολή, ΑΠΘ, *Πέρα από την «υπεροχή»: ο έλεγχος «ultra vires» και συνταγματικής ταυτότητας των πράξεων ενωσιακών οργάνων εκ μέρους των εθνικών δικαστηρίων – Σχόλιο στην απόφαση PSPP της 5ης Μαΐου 2020 του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας*, Διαθέσιμο σε : <https://www.constitutionalism.gr/2020-07-25-papadopoulou-lina-bverfge-pspp/> , τελευταία ημερομηνία ανάκτησης την 23-12-2022.

¹²⁰ Paris D., Constitutional courts as European Union courts: The current and potential use of EU Law as a yardstick for constitutional review, σε *Maastricht Journal of European and Comparative Law*, 24, 2017, σ. 792-821.

¹²¹ Λίνα Παπαδοπούλου, Αν. Καθηγήτρια, Έδρα Jean Monnet Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου και Πολιτισμού, Νομική Σχολή, ΑΠΘ, *Πέρα από την «υπεροχή»: ο έλεγχος «ultra vires» και συνταγματικής ταυτότητας των πράξεων ενωσιακών οργάνων εκ μέρους των εθνικών δικαστηρίων – Σχόλιο στην απόφαση PSPP της 5ης Μαΐου 2020 του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας*, Διαθέσιμο σε : <https://www.constitutionalism.gr/2020-07-25-papadopoulou-lina-bverfge-pspp/> , τελευταία ημερομηνία ανάκτησης την 23-12-2022.

Η αποτελεσματική δικαστική προστασία των δικαιωμάτων που απορρέουν από την έννομη τάξη της Ε.Ε πρέπει να αποτελεί ζητούμενο για κάθε εθνικό δικαστήριο, προκειμένου να διασφαλίζεται η ομοιόμορφη εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου, η ενότητα της νομολογίας, καθώς και η ομαλή συνύπαρξη μεταξύ των εννόμων τάξεων¹²². Εξ αυτού προκύπτει ότι η προτεραιότητα της νομοθεσίας της Ένωσης και το άμεσο αποτέλεσμα (effet direct) αυτής οριοθετούν τον ρόλο που διαδραματίζουν οι εθνικοί δικαστές στην εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου. Στην περίπτωση της υπόθεσης *Simmenthal*¹²³, το ΔΕΕ προέβη σε ρητή δήλωση σχετικά με τον ρόλο του εθνικού δικαστηρίου σε σχέση με το άμεσο αποτέλεσμα: «Επομένως, το εθνικό δικαστήριο στο οποίο έχει ανατεθεί η εξουσία, στο πλαίσιο της αρμοδιότητάς του, να εφαρμόζει τις διατάξεις του δικαίου της Ένωσης υποχρεούται να διασφαλίζει την πλήρη αποτελεσματικότητα των κανόνων αυτών, εφόσον απαιτείται, καθιστώντας ανεφάρμοστη κάθε αντίθετη διάταξη του εθνικού δικαίου, εν ανάγκη κυρίαρχη, ακόμη και εκδοθείσα με μεταγενέστερη ημερομηνία».

Ο θεσμός της προδικαστικής παραπομπής, κατοχυρώθηκε για πρώτη φορά στο άρθρο 177 ΣυνθΕΟΚ, το οποίο μετά την θέση σε ισχύ της Συνθήκης του Μάαστριχτ, αντικαταστάθηκε από το άρθρο 234 ΣυνθΕΚ και, ακολούθως, από το άρθρο 267 ΣΛΕΕ, με την ισχύ της Συνθήκης της Λισαβόνας. Η προδικαστική παραπομπή αποτελεί μια μορφή διαλόγου μεταξύ δικαστών που προέρχονται από διαφορετικές έννομες τάξεις, ήτοι μεταξύ εθνικών δικαστών των κρατών μελών της Ε.Ε., δικαστών του ΔΕΕ, αλλά και δικαστών του ΕΔΔΑ. Έτσι, το εθνικό δικαστήριο απευθύνει κατ' ουσίαν ένα ερώτημα στο ΔΕΕ σχετικά με την προσήκουσα ερμηνεία και εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης.

Ο όρος «διάλογος» που χρησιμοποιείται για να περιγράψει τη διαδικασία της προδικαστικής παραπομπής δίνει την εντύπωση ότι πρόκειται για έναν μηχανισμό, ο οποίος στηρίζεται στη συνεργασία μεταξύ των διάφορων δικαιοδοτικών οργάνων, με στόχο την εξάλειψη των διαφωνιών και την ομαλή συνύπαρξη μεταξύ των εννόμων τάξεων. Στην πραγματικότητα, όμως, πολύ συχνά, παρατηρείται ότι ο μηχανισμός αυτός είναι αμήχανος ή ανταγωνιστικός και η άρση των συγκρούσεων εικονική¹²⁴. Στο πλαίσιο αυτό, ο δικαστικός διάλογος, μολοντί έχει συντελέσει σε μεγάλο βαθμό στην προστασία των ατομικών ελευθεριών στο εσωτερικό των κρατών μελών, εντούτοις αναπαράγει ένα φαινόμενο συνταγματικής απορρύθμισης, το οποίο συμβάλει καθοριστικά στην αποδυνάμωση της αποτελεσματικής προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων¹²⁵.

Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι ανώτατα εθνικά δικαστήρια των κρατών μελών της Ε.Ε., ιδίως η Γαλλία και η Γερμανία, απέφευγαν την υποβολή προδικαστικών

¹²²Catabria M., Europe as a Space of Constitutional Interdependence: New Questions about the Preliminary Ruling, σε *German Law Journal*, 16, 2015, σ. 1791-1796

¹²³ ΔΕΕ-106/77

¹²⁴ Κωνσταντίνος Θ. Γιαννακόπουλος, Αν. Καθηγητής Νομικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών, εισήγηση με τίτλο : «Τα δικαιώματα στο έλεος του διαλόγου των δικαστών», δημοσιευμένη σε www.constitutionalism.gr, τελευταία ημερομηνία ανάκτησης 28-12-2022.

¹²⁵ Ο.π.

ερωτημάτων στο ΔΕΕ, υποστηρίζοντας ότι η ερμηνεία των κανόνων του δικαίου της Ε.Ε. ήταν σαφής και εύληπτη. Συγκεκριμένα, η Γερμανία υπέβαλε για πρώτη φορά προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ στην υπόθεση *Gauweiler*¹²⁶. Ακολούθως, το Conseil d'Etat είχε καθιερώσει την πρακτική της σαφούς πράξης (*acte clair*), ενώ τυχόν ζητήματα που ανέκυπταν, αναφορικά με την ερμηνεία των Συνθηκών παραπέμπονταν στην εκτελεστική εξουσία και δη στον Υπουργό Εξωτερικών. Το ΔΕΕ εξέτασε το ζήτημα των σαφών πράξεων στην υπόθεση *CILFIT*. Συγκεκριμένα, στην υπόθεση εκείνη, το Δικαστήριο αποδέχθηκε την «εύλογη εφαρμογή της *acte clair*», με το σκεπτικό ότι το ζήτημα που είχε ανακύψει δεν ήταν ουσιώδες και η ορθή εφαρμογή του δικαίου της Ε.Ε. φαινόταν να είναι τόσο προφανής, ώστε να δεν υπήρχε εύλογη αμφιβολία εκ μέρους του εθνικού δικαστή. Εν συνεχεία, το ΔΕΕ υπογράμμισε το γεγονός ότι «η συνδρομή μιας τέτοιας υπόθεσης, πρέπει να αξιολογείται υπό το πρίσμα των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του δικαίου της Ένωσης, των ιδιαίτερων δυσκολιών που συνεπάγεται η ερμηνεία του και του κινδύνου διάστασης της νομολογίας εντός της Κοινότητας».¹²⁷ Συμπερασματικά, αυτός ο διάλογος μεταξύ των εθνικών και των διεθνών δικαιοδοτικών οργάνων θα μπορούσε να συμβάλλει καθοριστικά στην προσπάθεια συγκερασμού των εννόμων τάξεων της Ε.Ε. και των κρατών μελών της, υπό την προϋπόθεση, βέβαια ότι θα είχε σαν βάση του το σεβασμό και την αгаστή συνεργασία μεταξύ των εμπλεκόμενων δικαστηρίων. Ωστόσο, ο τρόπος που λειτουργεί στην πραγματικότητα ο θεσμός αυτός, συντελεί στην καθυστέρηση της απονομής της δικαιοσύνης και επιτείνει την ανασφάλεια δικαίου, πέραν της απορρύθμισης που προκαλεί στο τομέα της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, όπως προαναφέρθηκε. Για το λόγο αυτό είναι κρίσιμο να επιχειρηθεί μια αναδιαμόρφωση του δικαϊκού μας συστήματος, τόσο σε εθνικό, όσο και σε υπερεθνικό επίπεδο, να προωθηθεί η εκπαίδευση και η κινητικότητα των δικαστών, προκειμένου ο δικαστικός διάλογος να παραμείνει ζωντανός, ειλικρινής και αποτελεσματικός. Τέλος, μεγάλη έμφαση πρέπει να δοθεί στην ευόδωση των προσπαθειών επίτευξης ενός συντεταγμένου πλουραλισμού και μιας βιώσιμης συνταγματοποίησης του ενωσιακού δικαίου¹²⁸.

Κεφάλαιο 4^ο : Η προστασία της συνταγματικής ταυτότητας των κρατών μελών και πώς αυτή συμβιβάζεται με το όραμα της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης - Καταληκτικές παρατηρήσεις.

Οι αποφάσεις που εκτέθηκαν στα προηγούμενα κεφάλαια της παρούσας εργασίας κατέδειξαν ότι η προβληματική του σεβασμού της συνταγματικής ταυτότητας των

¹²⁶ Βλ. την απόφαση ΔΕΕ, 16.6.2015, C-62/14.

¹²⁷ Ο.π.,

¹²⁸ Κωνσταντίνος Θ. Γιαννακόπουλος, Αν. Καθηγητής Νομικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών, εισήγηση με τίτλο : «Τα δικαιώματα στο έλεος του διαλόγου των δικαστών», δημοσιευμένη σε www.constitutionalism.gr, τελευταία ημερομηνία ανάκτησης 28-12-2022.

κρατών μελών αποτελεί ένα αμφιλεγόμενο ζήτημα.

Σε νομικό επίπεδο, έχει εδραιωθεί η αρχή της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου έναντι των εθνικών συνταγμάτων των κρατών μελών. Η αρχή αυτή μπορεί να αποτελεί νομολογιακή κατασκευή του ΔΕΕ, ωστόσο, χωρίς την καθολική αποδοχή της εκ μέρους των κρατών μελών της Ε.Ε. μετά βεβαιότητας δεν θα είχε επικρατήσει. Φυσικά, υπήρξαν και κράτη που αμφισβήτησαν την πρωτοκαθεδρία του ενωσιακού δικαίου, σε περίπτωση σύγκρουσής του με τους εθνικούς συνταγματικούς τους κανόνες, όπως είναι η Γερμανία με τις αποφάσεις Gauweiler, Weiss, αλλά και η Γαλλία με την πρόσφατη απόφαση, French Networks et autres, για τις οποίες έγινε λόγος στο τρίτο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας.

Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι η συνταγματική ταυτότητα των κρατών μελών δεν είναι άξια προστασίας. Το αντίθετο μάλιστα. Η εισαγωγή της ρήτρας σεβασμού της εθνικής συνταγματικής ταυτότητας στο άρθρο 4 παρ. 2 της ΣΕΕ καταδεικνύει την σημασία που αποδίδει η Ε.Ε. στην προστασία της συνταγματικής ταυτότητας των κρατών μελών της. Ωστόσο, το Δικαστήριο του Λουξεμβούργου, το οποίο αποτελεί το μόνο αρμόδιο δικαιοδοτικό όργανο για την ερμηνεία και την εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου, είναι αυτό που έχει την εξουσία να περιορίσει την εφαρμογή του και, ως εκ τούτου να θέσει όρια στην υπεροχή του, ανάλογα με τον τρόπο που θα ερμηνεύσει τη ρήτρα του άρθρου 4 παρ. 2 της ΣΕΕ στις αποφάσεις που θα εκδώσει. Ως προς το ζήτημα αυτό, το ΔΕΕ διαχρονικά προβαίνει σε περιορισμό του δικαίου της Ε.Ε. για λόγους δημοσίου συμφέροντος, αφού πρώτα έχει προβεί σε έλεγχο αναλογικότητας, ήτοι αφού καταλήξει ότι ο περιορισμός αυτός αποτελεί μονόδρομο για την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού.

Από την άλλη μεριά, το γεγονός ότι η ρήτρα για το σεβασμό της συνταγματικής ταυτότητας των κρατών μελών αποτελεί πλέον πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο με τη συμπερίληψη της στη ΣΕΕ, οδήγησε ορισμένα από τα κράτη μέλη της Ε.Ε. στο να προτάξουν τον συνταγματικό τους εγωισμό και να συγκρουστούν με το ΔΕΕ, επιδιώκοντας την κατίσχυση των εθνικών τους συνταγματικών κανόνων έναντι των κανόνων της Ε.Ε. Ευτυχώς, οι εν λόγω συγκρούσεις αποτελούν μέχρι στιγμής μεμονωμένα περιστατικά και δεν έχουν καταφέρει να οδηγήσουν σε οριστική ρήξη, κυρίως λόγω της επικράτησης των μετριοπαθών φωνών, τόσο στο εσωτερικό των κρατών μελών, όσο και μέσα στους κύκλους της Ένωσης. Η επίκληση της ρήτρας συνταγματικής ταυτότητας θα πρέπει να γίνεται από τα κράτη υπό εξαιρετικά αυστηρούς όρους και προϋποθέσεις σε ζητήματα που αφορούν πρωτίστως το σεβασμό των διατάξεων του οικογενειακού δικαίου, την προστασία του κράτους πρόνοιας, την προστασία της εθνικής γλώσσας, τη διατήρηση του δικαιώματος διαμόρφωσης του εθνικού προϋπολογισμού από τα κράτη μέλη, καθώς και ζητήματα που αφορούν το ουσιαστικό ποινικό δίκαιο.

Σε αντίθετη περίπτωση, ελλοχεύει ο κίνδυνος κατάρρευσης του ευρωπαϊκού οικοδομήματος, το οποίο στηρίζεται στην συνοχή της ενωσιακής έννομης τάξης και στην ομοιόμορφη και αποτελεσματική εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου.

Το ΔΕΕ μέσω του συνεχούς διαλόγου του με τα εθνικά δικαστήρια επιδιώκει, αφενός την προώθηση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, αφετέρου την προστασία και το σεβασμό των ιδιαίτερων εκείνων χαρακτηριστικών που συνθέτουν τη συνταγματική ταυτότητα των κρατών μελών. Ο διάλογος αυτός είναι είτε άμεσος, μέσω της διαδικασίας της προδικαστικής παραπομπής του άρθρου 267 της ΣΛΕΕ, για την οποία έγινε λόγος παραπάνω, είτε έμμεσος μέσω της επίδρασης της νομολογίας άλλων εννόμων τάξεων στη νομολογία του ΔΕΕ. Ωστόσο, ο ανταγωνισμός μεταξύ των δικαστηρίων και η έλλειψη σαφούς προσδιορισμού ορίων εντός των οποίων οφείλει να κινείται ο δικαστικός διάλογος συχνά δημιουργεί συγκρούσεις μεταξύ της ενωσιακής και των εθνικών εννόμων τάξεων, δοθέντος ότι τα εθνικά συνταγματικά δικαστήρια υπεραμύνονται υπέρ της συνταγματικής τους ταυτότητας και αμφισβητούν της υπεροχή του ενωσιακού δικαίου. Η σύγκρουση αυτή θα μπορούσε να αποφευχθεί μέσω του επαναπροσδιορισμού του δικαστικού διαλόγου, όπως προαναφέρθηκε, ο οποίος θα αποσκοπεί στην αρμονικότερη συνύπαρξη των δύο εννόμων τάξεων και την ερμηνεία των κανόνων των εθνικών εννόμων τάξεων σύμφωνα με το ενωσιακό δίκαιο.

Περαιτέρω, η θεωρία του συνταγματικού πλουραλισμού θεωρείται από πολλούς μελετητές ως η μόνη πραγματική λύση για τον συγκερασμό των δύο διαφορετικών εννόμων τάξεων. Ωστόσο, υπάρχουν και πολλοί που υποστηρίζουν ότι η εν λόγω θεωρία θα πρέπει να εγκαταλειφθεί, καθώς αποτελεί απειλή για το μέλλον της Ένωσης Σε μια εποχή που η Ευρώπη δεν πορεύεται σταθερά και με στοχευμένο προσανατολισμό, η ρήτρα της συνταγματικής ταυτότητας των κρατών μελών επιτείνει αυτή την νοσηρότητα της Ε.Ε. ως θεσμού και εγείρει σοβαρά ερωτηματικά, σχετικά με τη χρησιμότητα και τη μακροήμερευση της.¹²⁹

Αναμφίβολα, η σχέση της Ε.Ε. με τα κράτη μέλη της θα μπορούσε να κτιστεί εκ νέου, έχοντας ως θεμέλιο την αγαστή συνεργασία, την ομόνοια και την ενότητα και όχι το ποιος θα επικρατήσει. Με τον τρόπο αυτό, θα επιτευχθεί, αφενός η διασφάλιση της ενότητας και η αποτελεσματική και ομοιόμορφη εφαρμογή του δικαίου στην Ε.Ε., αφετέρου ο σεβασμός στις θεμελιώδεις συνταγματικές αξίες και αρχές των κρατών μελών. Η οχύρωση των κρατών μελών πίσω από την ιδέα της συνταγματικής τους ταυτότητας δεν πρόκειται να δώσει λύση στα ακανθώδη και περίπλοκα ζητήματα της εποχής μας. Η σύμπραξη και η αλληλεγγύη αποτελούν μονόδρομο. Εξάλλου, η έννομη τάξη της Ε.Ε. περιλαμβάνει ως ουσιώδες στοιχείο της τον σεβασμό της εθνικής συνταγματικής ταυτότητας των κρατών μελών της. Συνεπώς, η συνταγματική πολυμορφία των κρατών μελών

¹²⁹ Davies B., *Resistance to European Law and Constitutional Identity in Germany: Herbert Kraus and Solange in its Intellectual Context*, σε *European Law Journal*, 21, 2015, σ. 434-459.

δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται ως εμπόδιο, αλλά μάλλον ως ζωτικό στοιχείο για την οικοδόμηση μιας ενωμένης Ευρώπης.

Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι η διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί χωρίς την αντιμετώπιση των δομικών προβλημάτων που σχετίζονται με την έλλειψη νομιμοποίησης του ενωσιακού δικαίου, σε θεσμικό επίπεδο¹³⁰. Αν είχε θεσπιστεί το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα, τότε το δίκαιο της Ε.Ε. θα ήταν σε θέση να παράσχει εγγυήσεις ανάλογες με εκείνες των εθνικών συνταγμάτων των κρατών μελών. Αυτή η προοπτική αφενός θα εξομάλυνε τις σχέσεις μεταξύ των δύο εννόμων τάξεων, ώστε να είναι λιγότερο συγκρουσιακές και ανταγωνιστικές, αφετέρου θα επέτρεπε την αποτελεσματικότερη προστασία της συνταγματικής ταυτότητας των κρατών μελών.

Εν κατακλείδι, είναι προφανές ότι δεν μπορεί να αναζητηθεί εύκολα λύση σε ένα τόσο περίπλοκο και πολυδιάστατο ζήτημα, το οποίο ταλαιπωρεί εδώ και δεκαετίες την «ευρωπαϊκή οικογένεια». Μετά από όσα εκτέθηκαν παραπάνω, ο συμβιβασμός προκρίνεται ως η μόνη βιώσιμη λύση, ειδικά στην παρούσα χρονική συγκυρία που το ενδεχόμενο κατάρρευσης του ευρωπαϊκού οικοδομήματος φαντάζει πιο επίκαιρο από ποτέ. Ως εκ τούτου, η σύμπλευση του σεβασμού του ενωσιακού δικαίου με τον σεβασμό των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών και αξιών που συνθέτουν την συνταγματική ταυτότητα των κρατών μελών είναι η απάντηση που δίνεται στο ερώτημα που έχει τεθεί ως τίτλος του παρόντος κεφαλαίου.

Βιβλιογραφία

I. Ελληνική

Κωνσταντίνος Θ. Γιαννακόπουλος, Αν. Καθηγητής Νομικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών, εισήγηση με τίτλο : «*Τα δικαιώματα στο έλεος του διαλόγου των δικαστών*», δημοσιευμένη σε www.constitutionalism.gr, τελευταία ημερομηνία ανάκτησης 28-12-2022.

Θεογονωσία Κουσπή, *Η προστασία της εθνικής ταυτότητας των κρατών μελών & η αρχή της υπεροχής στο Ευρωπαϊκό Δίκαιο*, νομικές εκδόσεις Hippasus.

¹³⁰ Θεογονωσία Κουσπή, *Η προστασία της εθνικής ταυτότητας των κρατών μελών & η αρχή της υπεροχής στο Ευρωπαϊκό Δίκαιο*, νομικές εκδόσεις Hippasus, σ.13

Προκόπιος Παυλόπουλος, τέως Πρόεδρος της Δημοκρατίας, *Επίτιμος Καθηγητής της Νομικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών*, «Αλλαγή σκωτάλης» μεταξύ του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας και του Συμβουλίου της Επικρατείας της Γαλλίας στην «διαδρομή» αμφισβήτησης της κανονιστικής υπεροχής του Ευρωπαϊκού Δικαίου Σχόλιο στην απόφαση Conseil d' État 21.4.2021, «French Data Network et autres», Διαθέσιμο σε : <https://www.constitutionalism.gr/2021-06-15-pavlopoulos-prokopios-french-data/>, τελευταία ημερομηνία ανάκτησης την 23-12-2022.

Προκόπιος Παυλόπουλος, τέως Πρόεδρος της Δημοκρατίας, *Επίτιμος Καθηγητής της Νομικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών*, Πολωνία: Μια «ξένη» στην Ευρωπαϊκή Ένωση; Σχόλιο στην απόφαση του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Πολωνίας της 7ης Οκτωβρίου 2021 για ένα ενδεχόμενο «Polexit», Διαθέσιμο σε : <https://www.constitutionalism.gr/2021-06-15-pavlopoulos-prokopios-french-data/>, τελευταία ημερομηνία ανάκτησης την 23-12-2022.

Λίνα Παπαδοπούλου, Αν. Καθηγήτρια, Έδρα Jean Monnet Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου και Πολιτισμού, Νομική Σχολή, ΑΠΘ, *Πέρα από την «υπεροχή»: ο έλεγχος «ultra vires» και συνταγματικής ταυτότητας των πράξεων ενωσιακών οργάνων εκ μέρους των εθνικών δικαστηρίων – Σχόλιο στην απόφαση PSPP της 5ης Μαΐου 2020 του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας*, Διαθέσιμο σε : <https://www.constitutionalism.gr/2020-07-25-papadopoulou-lina-bverfge-pspp/>, τελευταία ημερομηνία ανάκτησης την 23-12-2022.

Στράγγα-Ηλιοπούλου Τζ., *Γενική Θεωρία Δικαιωμάτων. Όψεις της πολυεπίπεδης προστασίας στον Ευρωπαϊκό χώρο*, 2018.

Στράγγα-Ηλιοπούλου Τζ., Καρλσρούη κατά Λουξεμβούργου και Φραγκφούρτης: Γερμανία κατά Ευρώπης; Σκέψεις με αφορμή την απόφαση του γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της 5ης Μαΐου 2020, σε *ΕφημΔΔ* 2, 2020.

Α. Τζαννετή, *Η εθνική (συνταγματική) ταυτότητα και η παραβίαση των θεμελιωδών δικαιωμάτων ως λόγοι μη εκτέλεσης του Ευρωπαϊκού Εντάλματος Σύλληψης. Ο διάλογος μεταξύ ΔΕΕ και Ανωτάτων Εθνικών Δικαστηρίων για τη σχέση μεταξύ ενωσιακού δικαίου και εθνικών Συνταγμάτων*, σε *Ποινικά Χρονικά*, τεύχος 5, 2019.

Τσάτσος Δ., *Επίμαχες Έννοιες της Ευρωπαϊκής Ενωσιακής Έννομης Τάξης. Μεθοδολογική συμβολή στην ερμηνεία των ευρωπαϊκών ενωσιακών θεσμών*, 1997.

Τσάτσος Δ., *Η έννοια της Δημοκρατίας στην Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία*, 2007.

Χρυσομάλλης Μ., *Η Συνθήκη της Λισαβόνας και η βελτίωση της δημοκρατίας και της αποτελεσματικότητας στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, 2010.

Χρυσομάλλης Μ., *Ευρωπαϊκή Οικονομική Διακυβέρνηση. Ζητήματα Δημοκρατίας και σεβασμού των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων*, σε Τιμητικό Τόμο για τον Καθηγητή Παναγιώτη Κανελλόπουλο, 2015.

II. Ξενόγλωσση

Amato G./Cartabria M./de Prettis D./Sciarra S., Constitutional Adjudication within a European Composite Constitution – A view from the bench, σε *Italian Journal of Public Law*, 10, 2018, σ. 485-504.

Besselink L., National and constitutional identity before and after Lisbon, σε *Utrecht Law Review*, 6(3), 2010, σ. 36-49.

Catabria M., Europe as a Space of Constitutional Interdependence: New Questions about the Preliminary Ruling, σε *German Law Journal*, 16, 2015, σ. 1791-1796.

Catabria M., Europe and Rights: Taking Dialogue Seriously, σε *European Constitutional Law Review*, 5, 2019, σ. 5-31.

Chalmers D./Davies G./Monti G., *European Union Law. Text and Materials*, Δ' έκδοση, 2014.

M. Claes/J. H. Reestman, The protection of National Constitutional Identity and the Limits of European Integration at the Occasion of the Gauweiler Case, *German Law Journal* 16, 2015, σ. 917-970.

Claes M., The validity and primacy of EU Law and the ‘‘Cooperative Relationship’’ between National Constitutional Courts and the Court of Justice of the European Union, σε *Maastricht journal of European and Comparative Law* 23, 2016, σ. 151-170.

Cloots E., National Identity, Constitutional Identity, and Sovereignty in the EU, σε *Netherlands Journal of Legal Philosophy* 45, 2016, σ. 82-98.

Dani M., National Constitutional Courts in supranational litigation: A contextual analysis, σε *European Law Journal*, 23, 2017, σ. 189-212.

Dani M., National Constitutional Courts in the European Constitutional democracy: A reply to Jan Komarek, σε *International Journal of Constitutional Court*, 15, 2017, σ. 785-800.

Davies B., Resistance to European Law and Constitutional Identity in Germany: Herbert Kraus and Solange in its Intellectual Context, σε *European Law Journal*, 21, 2015, σ. 434-459.

Di Marco R., The ‘‘path towards european integration’’ of the Italian Constitutional Court: The primacy of EU law in the light of the judgement No 269/17, σε *European Papers*, 3, 2018, σ. 843-855.

Fabbrini F./Pollicino O., Constitutional identity in Italy: European Integration as the fulfillment of the Constitution, σε *EUI Working Papers*, LAW 2017/06, σ. 1-15.

Fabbrini F./Sajo A., The dangers of Constitutional identity, σε *European Law Journal*, 25, 2019, σ. 457-473.

Faraguna P., Taking Constitutional identities Away from the Courts, σε *Brooklyn Journal of International Law*, 41, 2016, σ. 491-578.

Faraguna P., Constitutional Identity in the EU-A Shield or a Sword, σε *German Law Journal* 18, 2017, σ. 1617-1640.

Faraguna P./Fasone Ch./Piccirilli G., Constitutional Adjudication in Europe between Unity and Pluralism, σε *Italian Journal of Public Law*, 10, 2018, σ. 157-166.

Fasone Ch., Do Constitutional Courts Care about Parliaments in the Euro Crisis: on the Precedence of the Constitutional Identity Review, σε *Italian Journal of Public Law*, 10, 2018, σ. 351-388.

Guastaferrero B., Beyond the Exceptionalism of Constitutional Conflicts: The Ordinary Functions of the Identity Clause, Jean Monnet Working Paper 01/12, σ. 11-69.

Guastaferrero B., The unexpectedly talkative “dumb son”: the Italian Constitutional Court’s dialogue with the European Court of Justice in protecting temporary workers’ rights in the public education sector, σε *European Constitutional Law Review*, 13, 2017, σ. 493-525.

Halmai G., Conclusive Remarks, σε *Italian Journal of Public Law*, 10, 2018, σ. 477-484.

Hong, Mathias: Human Dignity and Constitutional Identity: The Solange-III-Decision of the German Constitutional Court, VerfBlog, 2016/2/18, <https://verfassungsblog.de/human-dignity-and-constitutional-identity-the-solange-iii-decision-of-the-german-constitutional-court/>, DOI: 10.17176/20160218-172643.

Jimenez L. A., Constitutional Empathy and Judicial Dialogue in the European Union, σε *European Public Law*, 24, 2018, 57-72.

Komarek J., The place of Constitutional Courts in the EU, σε *European Constitutional Law Review*, 9, 2013, σ. 420-450.

Komarek J., National constitutional Courts in the European constitutional democracy, σε *International Journal of Constitutional Court*, 12, 2014, σ. 525-544.

Konstadinides Th., Constitutional Identity as a Shield and as a Sword: The European Legal Order within the Framework of National Constitutional Settlement, σε *The Cambridge Yearbook of European Legal Studies*, 13, 2010-2011, σ. 195-218.

Kühn Z., Ultra vires review and the demise of constitutional pluralism. The Czecho- Slovak Pension Saga, and the dangers of State Courts' Defiance of EU Law, *Maastricht Journal of European and Comparative Law*, 23(1), 2016, σ. 185-194.

Lupo N., The Advantage of Having the First Word in the Composite European Constitution, σε *Italian Journal of Public Law*, 10, 2018, σ. 186-204.

Limante, Agne. Recent Developments in the Acte Clair Case Law of the EU Court of Justice: Towards a more Flexible Approach. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 2016, DOI: 10.1111/jcms.12434

Nowag J., EU Law, constitutional identity, and human dignity: A toxic mix?, *Common Market Law Review* 54, 2016, σ. 1441-1454.

Paris D., Limiting the Counter-Limits. National Constitutional Courts and the Scope of the Primacy of EU Law, σε *Italian Journal of Public Law* 10, 2015, σ. 205-22.

Paris D., Constitutional courts as European Union courts: The current and potential use of EU Law as a yardstick for constitutional review, σε *Maastricht Journal of European and Comparative Law*, 24, 2017, σ. 792-821.

Payandeh M., Constitutional Review of EU Law after Honeywell: Contextualizing the relationship between the German Constitutional Court and the EU Court of Justice, σε *Common Market Law Review*, 2011 (48), σ. 9-38.

Payandeh M., The OMT Judgment of the German Federal Constitutional Court. Repositioning the Court within the European Constitutional Architecture, σε *European Constitutional Law Review*, 13, 2017, σ. 400-416.